

משנה תורה - החיבור הגדול

שתי ידות תרומה

תורה ומדע יפשיט תעלומה

חזון נחום ינחמנו

משנת אליעזר בעזרנו

ראש מדברים בהנחלת מורשה, ראש מחברים בפסיקת מסורה, ראש מורים בחכמה מושכלה, זה רבינו משה ברבי מימון וצ"ל, עמוד התווך של כל דורות רבותינו הראשונים.¹ בעולמו של הרמב"ם ירדו התורה והפילוסופיה כרוכות יחד, עד ששיתפן וְאַרְגָּן זו עם זו בפתח חיבורו הגדול. בארבעת הפרקים הראשונים של הלכות יסודי התורה עוסק הרמב"ם, ב"מעשה בראשית" וב"מעשה מרכבה", שהם, לפי מינוח הרמב"ם "שני המדעים... הטבעי והא-להי", כלומר, הפיסיקה והמטאפיסיקה, שני תחומים מרכזיים בפילוסופיה.² הרמב"ם ראה חשיבות עליונה בהוראת היסודות הללו: "כי חשוב אצלי להסביר יסוד מהיסודות יותר מכל דבר אחר שאני מלמד".³ ויש שניתן להבין את דעות הרמב"ם במורה נבוכים, או לזהות

1 "והוא עמוד התוך אשר בית ישראל נכון עליו", המדריך המספיק לר' תנחום בר' יוסף הירושלמי, עמ' כג.

2 ראה קלנר, עמ' 33. וראה להלן בפרוטרוט.

3 פירוש המשנה לברכות ט, ז (מהד' קאפח עם המקור הערבי, עמ' צב). והנה תמצית לשון ההקשר: "...וענין זה ארוך ורחוק עמוק עמוק מי ימצאנו, כי נצא מזה לשאלת השכר והעונש. ואל תבקש ממני בענין שאנחנו עכשיו בו זולתי ביאור הדברים בלבד, כלומר ביאור פשטי הדברים, לפי שיש סתירות הרבה במקראות בענין זה, וכן במאמרי חכמים. אבל העיקר הוא שהקב"ה גומל לצדיקים ומעניש את הרשעים... לכן סמוך על העיקר הזה ואל תטריד עצמך לחקור בענין זה, לפי שכל מי שחקר בענין זה מאנשי אמונתנו וזולתם לא השיג גדולות... אבל דברי הפילוסופים המומחים בפילוסופיא בענין זה הוא דבר נפלא מאד ועמוק מאד, שצריך להקדמות רבות והכשרה בלמודים, ואיש משכיל יוכל להבין אותם הדברים ויתאים דבריהם עם אמרו יתעלה ויתרומם... ויסיק מדבריהם קרוב למה שאמרת לך ביסוד זה או משהו יותר עמוק ודק העיון... ונראה לך מקצת התאמת דברי גדולי הפילוסופים לדברי חכמים בכל הענינים, ואין מקום זה מתאים לדבר בו על הענין הזה, אלא שדרכי תמיד בכל מקום שיש איזה רמז בעניני אמונה אבאר משהו, כי חשוב אצלי להסביר יסוד מהיסודות יותר מכל דבר אחר שאני מלמד" (עמ' צא-צב).

הפילוסופיה נזכרת לאורך פירוש המשנה בעיקר לשם מדעי הטבע שבהם, כגון: "וסוד העבור שמסר לו הקב"ה למשה בסיני הוא סדר חשבון שאפשר לדעת בו שעור קשת הראייה בדיוק, שבעלי התכונה מכל האומות וגם הפילוסופים חלוקים בו עד כה והלאה" (ראש השנה, עמ' שיז). בהקדמה הטעמים שיש סודות הטמונים באגדות הבבלי שלא הושגו על ידי הפילוסופים אלא בעמל רב, והם רעיונות פילוסופיים לפי הרמב"ם: "הדרש שהובא בתלמוד, אין לחשוב שהוא קל חשיבות, או שתועלתו מעטה, כי הוא לתכלית גדולה מאד, במה שהוא כולל מן הרמזים העמוקים והענינים הנפלאים, לפי שאם יעויין עיון מעמיק באותם הדרשות, יובן מהם מהטוב המוחלט מה שאין למעלה ממנו, ויתגלו מהם מן הענינים האלקיים וענינים אמתיים ככל אשר הסתירו אנשי המדע וככל אשר כלו בו הפילוסופים דורותיהם, וכשתביט בהם בפשוטם תמצא בהם נגד המושכל מה שאין למעלה ממנו" (עמ' לה).

בפשטות, עקרונות הפילוסופיה מתגלים לרמב"ם מתוך האגדה, "אותם הענינים שהשיגו מהם הפילוסופים ביגע רב במשך דורות רבים היו גלויים ונהירים לחז"ל" (המהדיר, הערה 78 לשם). כיוצא בכך דברי

את דעתו האמיתית מתוך ריבוי הדעות שהביא שם, על פי קביעותיו הפילוסופיות שבמשנה תורה, המנוסחות בפשטות ובסגנון גלוי ותמים.⁴ הרמב"ם כתב בהקדמה למורה נבוכים: "...והסתפקתי בהזכרת יסודות האמונה וכמה כללים במושגי האמת בקצור ורמז הקרוב לביאור, כפי שהזכרנו בחיבור הדינים הגדול משנה תורה".

בר אוריין בעל הלכה עשוי לראות במשנה תורה חיבור הלכה אשר אמרי יסודות האמונה שבו, בין אלה הבאים במכונס ובין הבאים במפורז, אינם אלא קישוט צדדי ולרווחא דמילתא. לא כן ראה הרמב"ם את פני הדברים.

דע כי אני לא חיברתי זה החיבור כדי להתגדל בו בישראל... כי אני חי ה' קנוא קינאתי לה' אלהי ישראל,⁵ בראותי אומה מבלי ספר מחוקק כולל באמת, ומבלי דעות אמתיות ומבוררות, ועשיתי מה שעשיתי לשם ה' בלבד.⁶

במאמר תחיית המתים:

כאשר נחלצנו למה שחברנו במשפטי התורה ובאור דיניה... וכאשר נחלצנו לזה ראינו שאינו מן הצדק שנתכוון למה שרצינו לבאר ולקרב פרטי הדיעים ואניח יסודותיו מוזנחים ולא אבארם ולא אדריך לאמתם... ראינו שכן ראוי שנבאר בחבורינו ההלכתיים יסודות הדת על דרך ההודעה לא על דרך הלמידות [תרגום אחר: על צד הספור, לא על צד הביא ראייה], כי הלמידות על אותם היסודות דרוש לה בקיאות במדעים רבים שאין חכמי התורה יודעים מהם מאומה" (מהד' קאפח, עמ' ע-עב).

וכתב יצחק טברסקי ז"ל: "הרמב"ם - לא סוף דבר שהאמין באמונה שלימה בחיוניותה של הפילוסופיה לדת,⁷ ובמהותה הנאצלת של השלימות האינטלקטואלית; הוא גם דאג בהתמדה לקשר הבסיסי ולמפגש התמידי שבין הפילוסופיה להלכה".⁸

הנביאים, אשר לפי קריאתו של הרמב"ם כבר נשמעו מגרונם עקרונות הפילוסופים: "הנה נתברר מכל ההקדמות האלה שהתכלית בעולמינו זה וכל אשר בו הוא איש מלומד בעל מדות טובות, וכאשר נקנו למי שהוא מהמין האנושי המדע והמעשה, רצוני ב'מדע' השגת האמתיות על בורים והשגת כל מה שאפשר לאדם להשיג... וענין זה לא נודע מפי הנביאים בלבד, אלא גם חכמי העמים הקדמונים אף שלא ראו את הנביאים ולא שמעו דבריהם כבר ידעו שאין האדם אדם שלם אלא אם כלל המדע והמעשה, ודי לך דברי גדול הפילוסופים [בהערה: "כנראה שהכוונה על אריסטו"] 'מטרת ה' בנו שנהיה נבונים צדיקים'... (עמ' מב). על תמורות אצל הרמב"ם בעניין אנדות חז"ל, ראה לורברבוים, אגדה, והנסמן שם.

4 כגון הלכות יסודי התורה בכמה מקומות: הלכות עבודה זרה והלכות הגוים [כ"ה הכותרת בכתב-היד "הוגה מספרי" ועוד] א, ג; הלכות תשובה ה, ה; הלכות מלכים יב, ד-ה, ראה הרוי. וראה להלן הערה 8, וציונים להנשקה שם.

5 במלכים א יט, י: "א-להי צבאות". הרמב"ם היה בעל בקיאות נפלאה בכל המקראות, ופיזור מובאות מהם בכל כתביו. אכן יש בהם הרבה אי-דיוקים, ובוודאי נהוג היה לצטט פסוקים אלה בעל פה. מ' שפירו רשם מעל מאתיים שיבושים ואי-דיוקים במובאות מקרא שבכתבי הרמב"ם (עמ' 17-47). ועיין שילת, א, עמ' שא, הערה 15; עמ' רצג, הערה 7. ואפשר שהרמב"ם עצמו היה מתקן מובאות פסוקים משובשות במהדורתו הרביעית (עליה ראה להלן), כפי שמצאנו כנראה במקצת הגהותיו, ראה יואל, מוגה, עמ' 141, סעיף ה, ועוד.

6 איגרת אל ר' יוסף בר' יהודה, שילת, א, עמ' שא; בנעט, עמ' 50.

7 בין האחרונים היו מי שהתנגדו לדעות הפילוסופיות בחריפות, יורשים נאמנים למתנגדי הרמב"ם הראשונים (על ר' משה תקן, ראה מאמרי "צלם, דמות ותבנית", עמ' 104-106; בספר כתב תמים לר"מ

משנה תורה - החיבור הגדול

משנה תורה, שעליו נייחד את דברינו כאן, הרי הוא גולת הכותרת של חיבורי הרמב"ם, והוא החיבור המרכזי בעולם היהדות מאז חתימת התלמוד הבבלי, החיבור היחיד של מחבר יחיד שזכה לעליונות זו בכל הדורות. למעשה, מפעלו ההלכתי של הרמב"ם פרוש על שלושה חיבורים שלמים (ואף על כתיבה ענפה נוספת). פירוש המשנה וספר המצוות, הכתובים שניהם ערבית, סללו את הדרך למשנה תורה, אשר הורתו ולידתו בלשון הקודש.⁹ הקורא בפתחה המפויטת הכתובה בעברית שהוסיף הרמב"ם בראש פירוש המשנה מדמה לנפשו רגע קט שהוא קורא הקדמה למשנה תורה:

...זה השלחן אשר לפני ה'.

והוא פירוש המשנה אשר שגנו אבותיכם / וכיבור הגדרות אשר גדרו הרועים
מנהלי עלותיכם,

ועיקרי היסודות אשר המה יסודותיכם / והמנהגות והגזרות והתקנות אשר תקנו
בעלי גבורותיכם

מן היום אשר צוה ה' / והלאה לדורותיכם.

והנה הוא כמגדל דוד עומד על תליו / אלף המגן תלוי עליו.

תקו: "עוד מדה זו היתה לר' משה בר מיימון שהיה את הפילוסופין שאינן מאמינין את התורה", אורז נחמד ג [תר"ך], עמ' 66. רבינו יהוסף אשכנזי (מאה ט"ז; ראה קופפר, עמ' 215-221; שפיגל, הגהות, עמ' 375), חוקר נוסח המשנה מטרים המחקר החדש (ראה אפשטיין, מבוא, עמ' 1285), המקפיד לפשוטם של דברי חז"ל, האריך העמיק מתוך כך בביקורת מיימונית: "וגדולה מזאת שהרבה התאמץ לבטל אמנות ישראל בכל ספריו ולקיים המינות של הפילוסופיא" (שלום, אשכנזי, עמ' 71). מפורסמים הם דברי הגר"א (ביאור ליורה דעה סימן קעט ס"ק יג): "והפלוסופיא הטנו ברוב לקחה לפרש הגמרא הכל בדרך הלציי ולעקור אותם מפשטן וח"ו איני מאמין בהם ולא מהם ולא מהמונם אלא כל הדברים הם כפשטן אלא שיש בהם פנימיות לא פנימיות של בעלי הפלוסופיא שהם חצוניות אלא של בעלי האמת". ועד ימינו: "...בפרקים אלו אין זה לא מעשה מרכבה ולא מעשה בראשית, אלא כתב כל הד' פרקים אלה... שלא מחכמת התורה, אלא הרי זה פילוסופיא בעלמא" (ר"י קמנצקי, עמ' טז, ציין לו שפירו).

8 טברסקי, מבוא, עמ' 269. טברסקי הקדיש פרק שלם בספרו (השישי) לנושא זה, ופתח בו: "הרמב"ם מתגלה ב'משנה תורה' בעת ובעונה אחת כפוסק הלכות וכפילוסוף" (עמ' 267); "הרציונאליזם של הרמב"ם, האידיאולוגיה הדתית שלו ומזגו האינטלקטואלי, כל אלה ניתנים לשחזור משמעותי גם על פי 'משנה תורה' לבד, בלא היוזקות ל'מורה נבוכים'" (עמ' 268). וראה הנ"ל, פנים, עמ' 103. ועיין הנשקה, אחדות, עמ' 37-43, ושם הרחיב על "כשרון הכתיבה הדו-ממדי של הרמב"ם". על יחס שני התחומים, ראה מה שכתב הרמב"ם במורה נבוכים, חלק שלישי, פרק נא.

9 הכתבים הנוספים אינם 'חיבורים', שהתכוון להפיצם בתור כך, אלא כסיוע הם להכנת חיבוריו הגדולים. כאן יש למנות את הפירושים לתלמוד ("וחברתי פירושים על שלשה סדרים מועד ונשים ונזיקין, חוץ מארבע מסכתות שאני משתדל עתה לכתוב בהם משהו", הקדמה לפירוש המשנה, עמ' מז; ראה פרידמן, בית מדרשו, עמ' 415 והערה 42, והמסומן שם), והלכות הירושלמי לרמב"ם ז"ל (מהד' ש' ליברמן, ניו-יורק, תש"ח). "וכבר עשינו קונדרסין באותם המקומות" שחלק על הרי"ף (בלאו, סימן רנא, עמ' 459 = שילת, עמ' תרנב).

עם כל כלי מלחמות הנברים¹⁰ / כל שלטי הגבורים.
אני משה בן מימון הספרדי בניתיהו / ומים התלמוד משיתיהו
ומספיר התוספתא יסדתיהו / ובפוך ספרא רבצתיהו
ומזהב ספרי טחתיהו / ובדברי הגאונים סמכתיהו
וככסף הצרוף זקקתיהו / ובמעבה לבי יצקתיהו
והנה הוא ככרם חמדה ונטע שעשועים נטעתיהו / ויומי ולילי נצרתיהו, ולרגעים
השקיתיהו...¹¹

ברור לגמרי שפתיחה זו נוספה לאחר השלמת כתיבת הפירוש, ושמא בגלל זאת כבר נשואות עיני המחבר לחיבורו הגדול, אשר מתאים לו במיוחד תיאור זה של ספר שזוקק מתלמוד, תוספתא, ספרא וספרי וכו'.¹² הדיון העיוני ששאב הרמב"ם מן החכמות אינו בא בהקדמה לפירוש המשנה, המוקדשת למהות התורה שבעל פה, אלא בשמונת הפרקים שהקדים למסכת אבות, ושם רמז אף על מקור הדברים בתורת הפילוסופיה:

ודע, כי הדברים שאומר בהפרקים הללו, ובמה שיבא מן הפירוש, אינם עניינים שחדשים אני מלבי, ולא פירושים שאני המצאתים, אלא הם עניינים מלוקטים מדברי החכמים במדרשות ובתלמוד וזולתו מחבוריהם, וגם מדברי הפילוסופים האחרונים, ומחבורי הרבה מבני אדם. וקבל האמת ממי שאמרו. ואפשר שאביא לפעמים ענין שלם שהוא לשון איזה ספר מפורסם. אין בכל זה רע, ואיני טוען לעצמי מה שאמרוהו מי שקדמוני, והנני מודה בכך, ואף על פי שלא אזכיר אמר פלוני, לפי שזה אריכות שאין בה תועלת. ואולי אגרום שיכנס בלב מי שאינו מקובל עליו שם אותו אדם שאותו הדבר נפסד, ויש בו כוונה רעה שאינה ידועה לו. לפיכך נראה לי להשמיט שם האומר, כי מטרתי שתושג התועלת לקורא ולבאר לו העניינים הכמוסים [!] במסכתא זו.¹³

כאן התנצלות שלמה והצדקה עקרונית על הכנסת תורת הפילוסופיה שמקורה מהוגי דעות¹⁴ זרים ליהדות, ואפילו אזכור שמותיהם עלול לקומם את המעיין המסורתי.

10 "לשון נבר שענינו בר לבב" (הערה 20 לשם).

11 מהד' קאפח, עמ' א.

12 ועייני ווייס, דור דור ודורשיו, ד', עמ' 259. יש כמה מגמות משותפות בין פירוש המשנה לבין משנה תורה. כגון, לפי ארבע התועלות לפירוש המשנה שהזכיר הרמב"ם בהקדמה לשם, עמ' מת, העיר יעקב בלידשטיין (הלכה, עמ' 2, הערה 1) שמשמע מהן שלימוד פירוש המשנה יהיה תחליף ללימוד התלמוד (in) these motives describe the Mishnah Commentary as substitute, in (different ways and for different people, for Talmud study).

13 עמ' שעב-שעג.

14 אריסטו ואלפאראבי. ראה דודוון.

שלושה חידושים גדולים

שלושה חידושים גדולים לרמב"ם בכתיבת משנה תורה: (א) מעולם לא נכתב ספר פסק לפניו (ולא אחריו), הכולל בתוכו את כל ההלכה של תורת חז"ל, בין הנדרש בזמן הזה הלכה למעשה, ובין מה שאינו אלא כשייבנה בית המקדש והלכתא למשיחא, והוא בהיקף מלא, רחב ומפורט.¹⁵ (ב) כל החיבור הוא בסגנונו האישי של הרמב"ם, ואפילו כשניסוחו בנוי על לשון המקורות, הכל נבלע בסגנונו המקורי של המחבר, ללא ארמית, ללא הבאת המקור כמובאה מדויקת, וללא ציון שם אומרם שבמקורות חז"ל כלל; (ג) משנה תורה אינו עוקב את מסכתות התלמוד כפי שנעשה בספרי הפסק הכוללים של הגאונים¹⁶ ושל הרי"ף, ואינו מונוגרף בנושא הלכתי אחד, כספריהם המונוגרפיים של הגאונים, אלא הוא מאורגן בסדר מקורי מופתי, עטרת תפארת מושלמת ומהודקת מתחילתה ועד סופה.

צירופן של שלוש תכונות אלה מראה בעליל שהרמב"ם לא טרח טרחה כה גדולה כדי שיהיה ספרו אחד הפוסקים, אלא שאף שספר זה יעמוד לעולם כפוסק יחיד, ולא יהיה צורך לחבר ספר פסק הלכות חז"ל אחר עד סוף כל הדורות, בחינת 'וגם כך יאמינו לעולם', וכן יוכל הלומד אף להשתחרר מעיון בכל ספר אחר בהלכה שקדם לו, והדברים אמורים אף על התלמוד הבבלי עצמו, ושאר חלקי הספרות התלמודית. וידועים דברי הרמב"ם בזאת בהקדמה למשנה תורה:

ומפני זה נעתי חצני אני משה ביר' מימון הספרדי ונשענתי על הצור ברוך הוא ובינותי בכל אילו הספרים וראיתי לחבר דברים המתבררים מכל אלו החבורין בענין האסור והמותר והטמא והטהור עם שאר דיני תורה, כולם בלשון ברורה ודרך קצרה עד שתהא תורה שבעל פה כולה סדורה בפי הכל בלא קושיא ולא פירוק ולא זה אומר בכה וזה אומר בכה. אלא דברים ברורים קרובים נכונים על פי המשפט אשר יתבאר מכל אלו החבורין והפרושין הנמצאים מימות רבינו הקדוש ועד עכשיו. עד שיהיו כל הדינים גלויים לקטן ולגדול בדין כל מצוה ומצוה ובדין כל הדברים שתקנו חכמים ונביאים. כללו שלדבר כדי שלא יהא אדם צריך לחיבור אחר בעולם בדין מדיני ישראל אלא יהיה חיבור זה מקבץ לתורה שבעל פה כולה עם התקנות והמנהגות והגזרות שנעשו מימות משה רבינו ועד חיבור התלמוד וכמו שפירשו לנו הגאונים בכל חיבוריהן שחיברו אחר התלמוד. לפיכך קראתי שם חיבור זה משנה תורה. לפי שאדם קורא תורה שבכתב תחלה ואחר כך קורא בזה ויודע ממנו תורה שבעל פה כולה ואינו צריך לקרות ספר אחר ביניהם.¹⁷

15 אף שמשנת רבי היא הדגם, הרי השמיט רבי במשנתו פרטים רבים מתורת חז"ל שבימיו, וכפי שהללו עוד נשתמרו בתוספתא ובמדרשי ההלכה.

16 הלכות פסוקות, הלכות גדולות, ועוד. למרות כן, הרמב"ם השתמש ביסודות מהרכב סדר המשנה כשראה לנכון, ראה להלן בפרוטרוט.

17 על פי כ"י "הוגה מספרי". על "דרך קצרה" השווה: "ואלו יכולנו לרכז משפטי כל התורה בפרק אחד לא היינו עושים אותן בשני פרקים" (מהדורת קאפח, עמ' צ; בתרגום אבן תיבון: "ולו היה אפשר לי לשית התלמוד כלו בפרק אחד, לא הייתי משים אותו בשניים").

וכזה כתב בהקדמה לספר המצות:

ואכלול בו כל מה שנתקיים ונתברר מדברי התורה עד שלא תמלט שום שאלה שצריכים לה שלא אזכרנה או אזכיר יסוד שממנו תילמד אותה השאלה בקלות בלי עיון רחוק. כי מטרתי בו גם כן הקצור עם השלמות עד שיקיף הקורא בו כל מה שנמצא במשנה ובתלמוד וספרא וספרי ובתוספתא ואף כל מה שגדרו הגאונים האחרונים ז"ל ומה שבארו ופירשו בענייני אסור ומותר וטמא וטהור ופסול וכשר וחייב ופטור, ומשלם ואינו משלם ונשבע ופטור מלשבע. כללו של דבר שלא יהא צורך אחרי התורה לספר אחר זולתו כדי ללמוד ממנו שום דבר ממה שצריך בכל התורה בין מדאורייתא בין מדרבנן.¹⁸

וכן נרמז בסוף הלכות קידוש החודש (יט, טז), בהסמכת ספרו ל"ספר ה'", שבלשון מקרא (וכפי שעשה גם בעיקר קריאת שם הספר "משנה תורה"¹⁹):

הרי ביארנו חשבונות כל הדרכים שצריכין להם בידיעת הראייה ובחקירת העדים, כדי שיהיה הכל ידוע למבינים ולא יחסרו דרך מדרכי התורה, ולא יושטו לבקש אחריה בספרים אחרים, דרשו מעל ספר ה' וקראו אחת מהנה לא נעדרה (ישעיה לד טז).²⁰

השמטת שמות החכמים ללא ציון המקורות

סתמיות החיבור, ללא מובאות וללא מקורות, הפכה לאבן נגף אצל חכמי אשכנז ואחרים, האמונים על לשון תלמוד. קבלת משנה תורה באשכנז התעכבה שני דורות, בעיקר בגלל השמטת שמות החכמים והניתוק מן המקורות התלמודיים.²¹ תכונה זו גרמה לבעלי התוספות להתייחס למשנה תורה כחיבור ארעי בלבד, ולא נצחי: "שאינן בו דבר בשם אומרו כי אם ללמוד מהם להוראת שעה, וצא ולמד ממשנה ותלמוד!"²² חכם אשכנזי אחר, הרא"ש בכבודו ובעצמו, התריע על ההסתמכות הבלעדית על משנה תורה:

וכן טועים כל המורים הוראות מתוך דברי הרמב"ם ז"ל ואינן בקיאי בגמרא, לידע מהיכן הוציא דבריו, טועין להתיר האסור ולאסור את המותר. כי לא עשה כשאר המחברים, שהביאו ראיות לדבריהם והראו על המקומות היכן דבריהם

18 מהד' קאפח, עמ' ב-ג. בהקדמה למשנה תורה נכללו כמה עניינים שבאו מקודם בהקדמות לפירושו המשנה ולספר המצוות (הרב בעל היובל, הקדמה, עמ' א).

19 על פי דברים יז, יח. קריאת החיבור בשם משנה תורה קומם חכמים רבים, ראשונים ואחרונים, אשר החרימו את השם הזה. ראה סקירתו המרתקת של טברסקי, "אשכנזי". וסיכם שם: "בדרך כלל נמנעו חכמים מלהשתמש בשם משנה תורה בעקיבות מפליאה ובמגמה הפגנתית מובהקת" (עמ' קפה). בדברי הרמ"ה בכתבו לרמב"ן: "אף כי זה ימים רבים הרבה משלשים שנה, בהגיע תור משנה ספר התורה הזאת" (אגרות קנאות, ירושלים תשכ"ז, ז ע"א), בפי מתנגד חריף זה לרמב"ם הוא לאו דווקא כפשטנותו, הרי באיגרת המקבילה שנשלחה לחכמי לונזיל כתב: "הוא הספר הנקרא משנה תורה, ואיני יודע אם יש אם למסורת ואם יש אם למקרא" (כתב על רסאייל, עמ' יג), כלומר, משנה תורה או משנה תורה.

20 והשווה כסגנון זה בספר המצוות, סוף מצווה קח.

21 ראה גרוסמן, מאנדלוסיה, עמ' 24-26.

22 לשון הר"ש משאנץ, כתאב אלרסאיל, פאריש תרל"א, עמ' קלא.

בגמרא, ומתוך זה יכול לעמוד על העיקר ועל האמת. אבל הוא כתב ספרו כמתנבא מפי הגבורה, בלא טעם ובלא ראייה, וכל הקורא בו סבור שמבין בו ואינו כן, שאם אינו בקי בגמרא, אין מבין דבר לאשורו ולאמתו, ויכשל בדין ובהוראה. לכך לא יסמוך אדם על קריאתו בספרו לדון ולהורות, אם לא שימצא ראייה בגמרא. וכן שמעתי מפי אדם גדול בברצילונה, שהיה בקי בתלתא סדרי, ואמר: תמהתי על בני אדם שלא למדו גמרא וקורין בספרי הרמב"ם ז"ל ומורים ודנים מתוך ספריו וסבורין שיכירו בהם. כי אמר: אני מכיר בעצמי, כי בג' סדרים שלמדתי, אני מבין כשאני קורא בספריו, אבל בספריו בהלכות קדשים וזרעים, אינני מבין בהם כלום, וידעתי שכך הוא בכל ספריו. נאום הכותב, אשר בן ה"ר יחיאל זצ"ל (שו"ת הרא"ש, כלל לא, סימן ט).²³

"לעתיד לבוא, לכשתכלה הקנאה ותאוות השררה, יסתפקו כל בני ישראל בו לבדו"

ראיתי בספרים, גדולת משנה תורה מגיעה עד כדי כך, שמרן בעל בית יוסף מחבר שולחן ערוך, סומך לרוב בסתם על לשון הרמב"ם! כשנתבקש הבית יוסף לשיבה של מעלה, מה תירוץ והצדקה בפיו כלפי רבינו משה על כל ספרי ההלכה שנתחברו אחרי משנה תורה ועד לשולחן ערוך? עד ש"בני ישראל יוצאים ביד רמ"א", "משה" אחר! ! המפעל ההלכתי-

23 וכזאת השגתו המפורסמת של הראב"ד להקדמה הנ"ל: "א"א [= אמר אברהם] סבר לתקן ולא תיקן כי הוא עזב דרך כל המחברים אשר היו לפניו כי הם הביאו ראייה לדבריהם וכתבו הדברים בשם אומרם והיה לו בזה תועלת גדולה כי פעמים רבות יעלה על לב הדיין לאסור או להתיר וראיתו ממקום אחד ואילו ידע כי יש גדול ממנו הפליג שמועתו לדעת אחרת היה חוזר בו. ועתה לא אדע למה אחזור מקבלתי ומראיתי בשביל חבורו של זה המחבר. אם החולק עלי גדול ממני הרי טוב ואם אני גדול ממנו למה אבטל דעתי מפני דעתו. ועוד כי יש דברים שהגאונים חולקים זה על זה וזה המחבר בירר דברי האחד וכתבם בחיבורו ולמה אסמוך אני על ברירתו והיא לא נראית בעיני ולא אדע החולק עמו אם הוא ראוי לחלוק אם לא. אין זה אלא כל קבל די רוח יתירה ביה (דניאל ו, ד). רבות מהשגות הראב"ד לאורך משנה תורה מבקרות את חוסר ההתאמה בין פסק הרמב"ם להבנה נכונה של החומר התלמודי. ראה טברסקי, ראב"ד, עמ' 157-178. דבקות חכמי אשכנז במקורות וסלידתם מתמצות באות לידי ביטוי חריף אצל המהרש"ל: "אמת שרבי משה בן מיימו"ן הספרדי ז"ל עשה חיבור נאה מכל אשר היו לפניו. בעניין זה, שהוא מסודר בהלכותיו ובפרקיו בקוצר הסיפור. וכולל כל התורה עם סדריו, נהוג ואינו נהוג. לא יש דבר שהניח מלהעלות בספר. ובאמת לפי דעתו ושכלו כתב כל התורה, כאילו קבל משה מפי הגבורה הלכה למשה מסיני, מבלי ראייה. ומשום הכי הוא אינו מקובל בשכל הנקנה, מאחר שאינו ידוע מקורו באמת, כאשר כתב ר' משה מקוצי בעל הסמ"ג, שהוא כחלום בלא פתרון בעניין זה. שאם יבוא החולק עליו בהשגה, לא תמצא מקום לנצחו. כי מי ידע מה היה כוונתו, או מחמת ראייה מהתלמוד שלנו, או מהירושלמי. או מהתוספא, או מן הגאונים. או מסברת עצמו, או טעות סופר הוא. כאשר יש בכמה מקומות. וכמה פעמים השיג עליו הראב"ד בדברים נכוחים לעין כל, בדבר הנראה לעינים. והמגיד משנה כתב בעצמו שהוא טעות סופר, או הודה ולא בוש. והמגדול עזר כתב, תמה אני אם יצא ההשגה מפי הראב"ד. וכותב דבריו כמצליף, ומקלקל ומעות הדברים בלי טעם וריח, ועובר בכל תשחית הדיו. כאשר כתבתי עליו בפרק החובל סימן יו"ד, ובכמה מקומות. כל זה מסמיון עינים, שלא היה מביא ראייה וזכרון לדבריו. אפילו מעט בתכלית הקיצור היה מספיק. ומי יבוא אחרי המלך שכבר עשהו" (ים שלמה, הקדמה לבבא קמא). על יחס הראב"ד לרמב"ם, ראה ליקוטים מדבר יוסף לר"י סמברי (סדר החכמים וקורות הימים, מהד' נויבאור, א, אוקספורד תרצ"ם, עמ' 124). וכתב שם דברים מתמיהים, וביניהם: "הראב"ד חבר ספר כמו משנה תורה בדמותו בצלמו ולא יצא טבעו בעולם, ואמנם חיבור הרמב"ם האיר עיני כל ישראל ונתפשט בכל העולם ומזה הטעם השיג הראב"ד ז"ל על הרמב"ם ז"ל בדברים קשים ועל כן אמרו המושלים כי הרמב"ם שמיה גרים ליה והוא הר"מ במזל שזכה ונתפשט חבורו והראב"ד שמיה גרים ליה הר' אבד ז"ל אבד חבורו!"

פסיקתי הגדול בכל הדורות הוכרע על ידי מהפך אחר, והוא זה של בעלי התוספות, שבאו והוסיפו דינים חדשים על פי משא ומתן של סוגיא בדרך שלא נעשה כן מעולם, ובא הרא"ש וחבר שקלא וטריא של בעלי התוספות לשקלא וטריא של הסוגיא, הפעם לא רק להגדיל תורה ולהאדיר, אלא לאסוקי שמעתתא אליבא דהלכתא!²⁴ אותו עיון מדוקדק של בעלי התוספות בכל אחת מן השיטות שבסוגיא לפרטיהן, במידה מופרזת לטעמו של הרמב"ם,²⁵ שיטה העתידה להוליד את סוג ה"פלפול" שהסתייגו ממנו גדולי ישראל הרבה. ככל שהרמב"ם ביקש להעמיד את הפסק על פשט המשניות, הברייתות והשמועות, והסתייג מדיוק מופרז להלכתא בדברי סתם התלמוד,²⁶ הרי בעלי התוספות הם ששמו את דברי סתם התלמוד על נס לפי שיטתם, וחיידשו בכך מאות הלכות.

בכך הוכרע והוכרת יעדו של הרמב"ם לשמש פוסק אחרון לכל הדורות,²⁷ הוא הרעיון שהלהיב את נפשו עד כדי שירה. אחד המסמכים היקרים מאוד מפרי רוחו ועטו של הרמב"ם, או לפחות מיוחס לו על פי רוחו,²⁸ הוא שיר סיום למשנה תורה, אשר שרד בספר אלמרדש אלכאפי [המדריך המספיק] לר' תנחום בר' יוסף הירושלמי. לעומת הקוצרים בחכמה שקדמו לו, מחברי החיבורים ומלקטי הליקוטים, חיבורו של הרמב"ם יעמוד לעד: ("קמה אלומתי וגם נצבה"):

בשדה תבונות קצרו הקוצרים / חכמה אשר על כל נדיב [לב] קרבה,

גם אחריהם לקטו הלוקטים / נפשי אליהם חברה קרבה,

כמה אלומות אלמו מהם אבל / קמה אלומתי וגם נצבה.²⁹

24 ראה טשרנוביץ, תולדות הפוסקים, ב, ניו-יורק תש"ז, עמ' 146-147; פרידמן, על דרך חקר הסוגיא, עמ' 404 והערה 41. וראה אורבך, בעלי התוספות, עמ' 735-736, 598-599; אורבך רצה למעט בתכונה זו של פסקי הרא"ש, כנראה כדי להחזיק לו עמדה רציונליסטית, עיין שם. וכתב: "ערכן של הלכות הרא"ש אינו נמדד בחידושים שבהם" (עמ' 599). אולם, יש להודות שהכנסת דרך התוספות למסגרת של פסק הלכה, יש בה חידוש גדול. וראה עוד אצל טשרנוביץ, ב', עמ' 152-153, וכתב שם: "סוגיא הגמרא, או כמו שקורא לזה 'סתמא דהש"ס', שימשה להרא"ש יסוד גדול להכרעת ההלכה והוא דוחה מפני זה כמה כללי ההלכות שהעמידו בעלי הגמרא עצמם".

25 כמפורט אצל פרידמן, הרמב"ם והתלמוד. והשווה: "ואמרת לא נניח תלמוד ערוך ונפסוק הלכה ממשא ומתן של גמרא" (בלאו, סימן שמה, עמ' 618; על תשובה זו ואימרה זו ראה מה שהארכתי בחלק השני של מאמרי "אל תתמה"); "שאיין הדרך שיניח אדם הלכה למעשה ויהדר אפירכי ואשינוי" (שילת, עמ' תפח). וראה רוזנטל, על דרך הרוב, עמ' 201, הערה 69, ד"ה ועכ"פ... פירושא.

26 אמנם הרמב"ם נמשך אחר דברי סתם התלמוד בפרשנות הסוגיא ברוב המקומות, אבל להיאחז בדיוקם ודקדוקם המופרזים שלא נאמרו להלכתא היה בעיניו "שינוי דחיקא". על שיטה זו ראה בפרוטרוט חנוך אלבק, "אין סומכין על דיוני הגמרא למעשה" (מבוא, עמ' 545-556; עיין שם היטב); פרידמן, על דרך חקר הסוגיא, עמ' 392; דינרי, שינויא; פאור, עמ' 50 והערה 29; בלידשטיין, ההלכה, עמ' 7; וראה מאמרי "אל תתמה", והנסמן שם. וראה מובאות מדברי אחרונים אצל שפירו, עמ' 81-83.

27 השווה דברי המאירי על משנה תורה (שאמרם אמנם מצד שלמות ההיקף): "...עד שידע הכל הלכות הלכות בשלמות חבור כולל ושלם, עליו אין להוסיף וממנו אין לגרוע. לפניו לא היה כן מחבורי הגאונים והרבנים חבור מסדר כל הענינים בחכמת התלמוד איש על דגלו בסדור מתוקן ושלם כמוהו, ואחריו לא יהיה כן" (הקדמה לבית הבחירה, ברכות, מהד' דיקמן, ירושלים תש"ך, עמ' כה).

28 דודון, אוצר, מספר 1790, רשם: "מכתם מיוחס לחסדאי הנשיא וגם להרמב"ם", עיין הנסמן שם, ובמיוחד שטיינשניידר, מורה, עמ' 25, מס' 20. חוקרי השירה הכריעו ליחסו לרמב"ם, וכפי שמואב אצל שירמן, עמ' 434; יהלום, עמ' 15.

29 עמ' כג-כד. בטור התרגום שם נוספה חלוקת החרוזים והשלמת המילה "לב" שהבאנו כאן בסוגריים מרובעים. ניקוד השיר ודיון בכישרון הפיוטי של הרמב"ם אצל יהלום, עמ' 15.

להלן נייחד את הדברים על שני נושאים חשובים בענייני משנה תורה: מבנה החיבור ומהדורותיו.

א. ההתחבטויות בפירוש הצהרת הרמב"ם על מבנה משנה תורה

מן המפורסמות שהרמב"ם נשא את עניו אל משנתו של ר' יהודה הנשיא כחיבור שבו מכונסת ההלכה מכל התחומים והמקצועות, והיא נתקבלה על ידי כל ישראל. את המשימה של כתיבת חיבורו הגדול הקביל הרמב"ם למפעל הגדול של סידור המשנה על ידי רבי: ³⁰ "לא קדמני אדם אחר רבנו הקדוש וסיעתו הקדושה"; ³¹ "אין בכל הבריתות הללו כמתק לשון המשנה ולא כסדר עניניה וקיצור לשונה, ולפיכך נעשית היא העיקר, כלומר המשנה". ³² ובכל מה שהיה ניתן הלך בדרך המשנה, כפי שהוא הרבה לנמק, כגון לשון המשנה וסגנונה: "וכן ראיתי לנכון שלא אחברנו בלשון כתבי הקודש... גם לא אחברנו בלשון התלמוד... אלא אחברנו בלשון המשנה"; ³³ וכגון היותו חיבור עצמאי ולא דיון הצמוד בחיבור אחר: "ואני לא עשיתי פירוש, אלא חיבור, דרך המשנה... סתם בלא שם אומרן, דרך רבינו הקדוש תפשתי, גם הוא עשה זה מלפני, שכל סתם שאמר בלא שם אדם, כולן דברי חכמים אחרים הן". ³⁴ ומכאן מקום רב להעלות תמיהה זו: האם אכן דחה הרמב"ם את שיטת החלוקה והמבנה של המשנה, כדעת החוקרים, ולא הלך בה?

אף שאלה זו של דרך חלוקת החיבור העמיד הרמב"ם בעצמו בהקדמה לספר המצוות:

וכאשר כונתי במחשבתי אל התכלית הזאת, תרתי בלבי על אופן חלוקת החיבור הזה וסדורו היאך ראוי להיות, האם אחלקנו כחלוקת המשנה ואלך בעקבותיה, או אחלק חלוקה אחרת, ואקדים ואאחר כפי מה שיחייב העיון, שהוא הראוי

30 מן ההקדמה למשנה תורה: "רבינו הקדוש חיבר המשנה. ומימות משה רבינו ועד רבינו הקדוש לא חיברו חבור שמלמדין אותו ברבים בתורה שבעל פה... עד רבינו הקדוש והוא קיבץ כל השמועות וכל הדינים וכל הביאורים והפירושים ששמעו ממש רבינו ושלמדו בית דין שבכל דור ודור בכל התורה כולה וחיבר מהכל ספר המשנה. ושננו לחכמים ברבים ונגלה לכל ישראל וכתבוהו כולם. ורבעו בכל מקום. כדי שלא תשתכח תורה שבעל פה מישראל. ולמה עשה רבינו הקדוש כן ולא הניח הדבר כמות שהיה. לפי שראה... חיבר חיבור אחד להיות ביד כולם כדי שילמדוהו במהרה ולא ישכח. וישב כל ימיו הוא ובית דינו ולמדו המשנה ברבים".

31 איגרת לר' פנחס הדיין (שילת, עמ' תמ). בהקדמה לפירוש המשנה: "...רבינו הקדוש ע"ה והיה יחיד בדורו ומיוחד בתקופתו, איש שכלל בו ה' מן המדות הטובות והחסידות מה שזכהו בעיני אנשי דורו לקרותו רבינו הקדוש, והיה שמו יהודה, והיה בתכלית החכמה ורום המעלה, כמו שאמרו מימי משה ועד רבי לא ראינו תורה וגדולה במקום אחד. והיה בתכלית הענוה ושפלות הרוח והרחקת התאות כמו שאמרו משמת רבי בטלה ענוה ויראת חטא. והיה צח לשון ובקי בשפה העברית יותר מכל אדם, עד שהיו החכמים ע"ה לומדין ביאור מלים שנסתפקו להם בלשון המקרא מפי עבדיו ומשרתיו, וזה מן המפורסמות בתלמוד. והיה לו מהעושר וההון עד שאמרו עליו אהרייה דרבי עתיר משבור מלכא. ולכן היטיב לחכמים ולתלמידים, וריבץ תורה בישראל, ואסף כל הקבלות והשמועות והמחלוקות שנאמרו מימות משה רבינו ועד ימיו" (עמ' טו).

32 הקדמה לפירוש המשנה, עמ' לד.

33 הקדמה לספר המצוות, עמ' ב.

34 איגרת לר' פינחס הדיין, שילת, עמ' תמא; "וראה שלא להזכיר משמות המקבלים אלא היותר קרובים אליו, משמעון הצדיק והלאה" (הקדמה לפירוש המשנה, עמ' לג). כמובן, רבינו מדגיש צד אחד ללא איוון, שהרי המשנה מלאה בשמות המוסרים.

והיותר קל ללמוד. אז נתברר לי שחלוקתו הטובה ביותר תהיה שייעשה הלכות הלכות במקום המסכתות שבמשנה... (עמ' ג).

הרמב"ם מציג כאן שתי אפשרויות, ו"חלוקת המשנה" מוזכרת בראש דבריו. כיצד הכריע הרמב"ם בשאלה זו? השיטה הרווחת אצל החוקרים היא שהרמב"ם דחה את חלוקת המשנה. בועז כהן, לדוגמה, במאמרו על נושא זה, קובע שהרמב"ם עזב את השיטה הארכאית של המשנה, ויצר חלוקה מתאימה יותר.³⁵ העניין מסתבך לאור השאלה, איזו משתי האפשרויות שהציג בחר בה הרמב"ם. מתוך מבוכה זו יש מן החוקרים שהסיקו שבחירתו של הרמב"ם לא הייתה אף לא באחת משתי האפשרויות שהציג, אלא כאפשרות שלישית, העומדת, לשיטתם כנראה, בין השתיים שהציג.

יצחק טברסקי קבע שעמדו לפני הרמב"ם "שלוש אפשרויות של מיון וסידור וארגון",³⁶ ואלו הן: "סדר המשנה והתלמוד";³⁷ כל אחת מתרינג מצוות ביחידה לעצמה;³⁸ "אפשרות שלישית" - "מיון מקורי תמאטי-מושגי".³⁹ והסיק:

דחה הרמב"ם בהחלטיות את שיטת הסידור המשנאית. בהקדמתו ל'ספר המצוות' הוא מזמין אותנו כמו לעקוב אחרי הלך מחשבותיו בנושא זה.⁴⁰

שיטה זו מטילה קושי וגמגום בקריאת לשון הרמב"ם בספר המצוות, הן בהעמדת השאלה על ידיו כמובא לעיל, הן בהכרעתו הצמודה לה.⁴¹ קשה למצוא כאן מקום אחיזה לסברת

35 "Maimonides was confronted with the choice of adhering strictly to the precedent set by the Mishna, or to re-divide the law in a scientific fashion. He fortunately discarded the archaic system of the Mishna because of its obvious defects and drawbacks and resolved to group the laws into apt divisions and sub-divisions" (עמ' 520).

36 עמ' 182; הוספתי הדגשה.

37 עמ' 182.

38 עמ' 187.

39 עמ' 193.

40 עמ' 183. "דחיית שיטת ר' יהודה הנשיא ב'משנה תורה' כאילו באה לומר" וכו' (עמ' 186); "הרמב"ם לא יכול היה להתאים את עצמו בנוחות לשיטת הסיווג של המשנה [...] ההינתקות מן המודל המשנאי היא חדה" (עמ' 187).

41 הלשון בהקשרו המלא: "וכאשר כונתי במחשבותי אל התכלית הזאת, תרתי בלבי על אופן חלוקת החיבור הזה וסדרו היאך ראוי להיות, האם אחלקנו כחלוקת המשנה ואלך בעקבותיה, או אחלק חלוקה אחרת, ואקדים ואאחר כפי מה שיחייב העיון, שהוא הראוי והיותר קל ללמוד. אז נתברר לי שחלוקתו הטובה ביותר תהיה שייעשה הלכות במקום המסכתות שבמשנה. כך שייאמר בו: הלכות סוכה, הלכות לולב, הלכות מזוזה, הלכות ציצית. ושחלק כל כללות לפרקים והלכות, כמו שעושה המשנה שיהיה דרך משל בהלכות תפילין פרק ראשון פרק שני וכו'. וכל פרק יהיה מחולק הלכות הלכות, כדי להקל ידיעתו על פה למי שירצה ללמוד ממנו דבר על פה. וברור שאם תהיה החלוקה כך אין ראוי לחלק דיני מצוה מסוימת עשה או לא תעשה בשתי כלליות, אלא כל החלוקה הדרושה בה תהיה בפרקים שבאותה הכללות. ופעמים תהיינה בכללות אחת מצוות מספר, אם מפני שיש להן עניין אחד הכוללן, או שתהיינה מצוות רבות למטרה אחת. למשל, כאשר אדבר על עבודה זרה ואקבע בפתחת כללות זו: "הלכות עבודה זרה", הרי אדון בכללות הזו על כמה מצוות, מסית מדיח, מעביר למולך ומתנבא בשמה ועובר אותה, וזולתן מן המצוות השייכות לעניין עבודה זרה דוקא. וכן אם אומר הלכות אסורי זובח, אדבר באותה הכללות על שאור ודבש ובעלי ממומין ואתנן ומחיר וכיוצא בהן, כיון שכל המצוות הללו יש להן ענין אחד הכוללן, והוא שהם דברים שאסור להקריבם".

שלוש האפשרויות, והעיקר חסר מן הספר. גם דברי הרמב"ם בהקדמה למשנה תורה מחזקים את הפרשנות הדואלית - שתי אפשרויות ולא שלוש - והם יכולים אף להיות מפתח או סיוע להבנת דבריו בספר המצוות. כך נאמר בהקדמה למשנה תורה:

וראיתי לחלק חיבור זה הלכות הלכות בכל ענין וענין. ואחלק ההלכות לפרקים שבאותו ענין. וכל פרק ופרק אחלק אותו להלכות קטנות כדי שיהיו סדורים על פה. אלו ההלכות שבכל ענין וענין יש מהם הלכות שהם משפטי מצוה אחת בלבד. והיא המצוה שיש בה דברי קבלה הרבה והוא ענין בפני עצמו. ויש מהם הלכות שהם כוללים משפטי מצות הרבה אם יהיו אותן המצוות כולם בענין אחד. מפני שחילוק חיבור זה לפי הענינים לא לפי מנין המצוות כמו שיתבאר לקורא בו.

פיסקא זו מסתיימת בהגדרה תמציתית: "חילוק חיבור זה לפי הענינים, לא לפי מנין המצוות", ובה רמזות שתי שיטות: לפי עניינים ולפי מנין המצוות. "לפי הענינים" רוצה לומר "כחלוקת המשנה", יחידות גדולות, ובהן קטנות ובהן קטנות יותר.⁴² היחידות הגדולות והבינוניות, כל אחת מהן מיוחדת לעניין אחד, ועל המחבר למצוא מקום מתאים לדין זה או אחר בתוך עניינו. השיטה "לפי מנין המצוות" נראית כשווה למה שכינה במבוא לספר המצוות "אקדים ואאחר כפי מה שיחייב העיון".⁴³ מניין המצוות היא שיטה לינארית; הכול מסתדר על ציר אחד, ואין לך בעיצוב צורתו אלא להקדים את הראוי להקדים ולאחר את הראוי לאחר. כדי למנוע סעיפים ארוכים מאוד אין לך דרך לפי שיטה זו אלא לחלק מצווה אחת ליותר מסעיף אחד. לזה רמז הרמב"ם בהמשך דבריו בהקדמה לספר המצוות, אשר בהם בחר בשיטה אשר בחר בה:

וברור שאם תהיה החלוקה כך אין ראוי לחלק דיני מצוה מסוימת עשה או לא תעשה בשתי קבוצות,⁴⁴ אלא כל החלוקה הדרושה בה תהיה בפרקים שבאותה קבוצה.

כלומר, שאילו לשיטת מנין המצווה, לפעמים אתה נאלץ לחלק מצווה אחת לשני סעיפים עוקבים, בגלל אריכותם של פרטי אותה מצווה, מה שאין כן בשיטה הנבחרת, שיש לה תת-חלוקה בתוך הקבוצה, וניתן לקבוע כמה פרקים בתוך קבוצה אחת.

ופעמים תהיינה בקבוצה אחת מצוות מספר, אם מפני שיש להן עניין אחד הכוללן, או שתהיינה מצוות רבות למטרה אחת.

כלומר, בשיטת מנין המצוות אין אפשרות לצרף כמה מצוות יחד בסעיף אחד, והקרבה שבין מצוות אחדות לא תבוטא אלא על ידי סידורן זו אחר זו ברצף אחד, ללא אפשרות של

42 וסרה קושיית טשרנוביץ (תולדות הפוסקים, א, עמ' 222), ודומה שרצה לפרש ש"לפי העניינים" שווה ל"ואקדים ואאחר כפי מה שיחייב העיון". אגב אורחא, פרשנות זו מחזקת את הקריאה הפשוטה בספר המצוות, כלומר, שהציג הרמב"ם שתי אפשרויות, ובהן באחת מהן, אלא שיש לתקן, שבחר בחלוקה "כחלוקת המשנה".

43 השווה טברסקי, עמ' 187.

44 במקום "כללות" במהד' קאפח, עמ' ג סיגנתי "קבוצה", "קבוצות", ליתר בירור (השווה הערה 25 שם).

קביעת יחס יותר מורכב (מלבד הפרדת עשין ולאווין) בשיטת הסידור.⁴⁵ מה שאין כן בשיטה הנבחרת, שבה כמה מצוות תסודרנה ביחד דרך אסוציאציה, 'שעניין אחד כוללן'.

גם לדעת טברסקי, כפי שראינו, שיטה זו המוזכרת בהקדמה לספר המצוות בשם "אקדים ואחר כפי מה שיחייב העיון" היא "מנייתן של מצוות". השיטה שכנגדה, "חילוק... לפי הענינים", היא לדעתנו השיטה שהציג הרמב"ם בהקדמה לספר המצוות "כחלוקת המשנה"! היא השיטה בעלת מערכת מורכבת של תת-חלקים שהיא כה חשובה לדעת הרמב"ם, קבוצות קבוצות ופרקים בתוך הקבוצות, כפי שהאריך בתכונה זו בשתי ההקדמות, אריכות שטרם פורשה אל נכון. המדובר איננו בשאלה של סדר, כפי שרגיל לפרשו, אלא שאלה של חלוקה מבנית, "חילוק" כלשון הרמב"ם.

בחודש מנחם אב, שנת תשל"ג, נשא פרופ' יצחק טברסקי ז"ל את הרצאתו בקונגרס העולמי השישי למדעי היהדות בנושא "סידורו של ספר 'משנה תורה'".⁴⁶ שמעתיו בפתיחת דבריו מציג את שאלת הרמב"ם בהקדמה לספר המצוות על חלוקת משנה תורה כבחירה מבין שלושה אפשרויות.⁴⁷ באותן שנים נהגתי לעסוק בהקדמה זו בשיעוריי על ספרות ההלכה הפסוקה, וכבר גיבשתי דעה בשאלה זו לאחר עיון ממוקד. מתוך כך התחלתי לנסח בלבי הערה שאעיר בסוף ההרצאה: כבוד הרב, אין צורך להוסיף אפשרות שלישית על השתיים שהרמב"ם הציג. הוא לא דחה את דגם המשנה. אדרבה, זהו הדגם שהרמב"ם אימץ! אלא שאין המדובר בסדר ההלכות, כי אם בשיטת חלוקת החיבור. אולם כבשתי את שאלתי/הערתי, ולא אמרתי דבר. גם במאמר המבוסס על ההרצאה הובעה בו אותה שיטה של טברסקי, שכתב: "הרמב"ם גמר אומר, ללא לחלוחית של ספק, לדחות את סדר המשנה".⁴⁸

באותה תקופה נתקבל קול קורא לכרך הראשון של ה-*Jewish Law Annual* כרך המוקדש לחקר הרמב"ם. הרחבתי את הערתי הכבושה לכדי מאמר בשם "The Organizational Pattern of the Mishneh Torah", אשר יצא לאור בשנת 1978.⁴⁹ באותה תקופה ממש

45 והוא שכתב הרמב"ם בהקדמה למשנה תורה: "אלו ההלכות שבכל ענין וענין יש מהם הלכות שהם משפטי מצוה אחת בלבד. והיא המצוה שיש בה דברי קבלה הרבה והוא ענין בפני עצמו. ויש מהם הלכות שהם כוללים משפטי מצוה הרבה אם יהיו אותן המצוות כולם בענין אחד. מפני שחילוק חיבור זה לפי הענינים לא לפי מנין המצוות".

46 ראה טברסקי, סידורו.

47 בתקצירי ההרצאות שהופצו בקונגרס הוא סיכם טברסקי את הרצאתו כך (סימן C-95):

Maimonides had three options with regard to the systematization, organization, and classification of the contents of his Mishneh Torah. Logical-pedagogical criteria led him to repudiate (a) the sequence of the Mishnah, the arrangement of which he had so painstakingly investigated in the introduction to his Mishnah Commentary. He similarly abandoned (b) the method of "enumeration of precepts", which could follow either the Scriptural order or an independently conceived order. He chose to elaborate a (c) new topical-conceptual sequence for which Geonic writing provided partial, embryonic antecedents.

48 סידורו, עמ' 179.

49 פרידמן, שיטת החלוקה.

Introduction to the Code of Maimonides (Mishneh Torah) של טברסקי, (1980) יצא לאור מבואו המונומנטאלי של טברסקי, מוקדש לעניינינו, והוא ממשיך את דרכו כפי שהסתמנה כבר בהרצאה הנ"ל. כאן כותב טברסקי: ⁵¹ Maimonides "unequivocally repudiated the Mishnaic sequence" ומזמין אותנו להטות אוזן להרהורי הרמב"ם בנושא זה בהקדמה לספר המצוות. בתרגום של מבואו לעברית, המשפט הנ"ל נמסר בזה הלשון: "דחה הרמב"ם בהחלטיות את שיטת הסיידור המשנאית".⁵² הביטוי 'the Mishnaic sequence', כבמאמר הנ"ל (על יד הע' 48) "את סדר המשנה" הפך להיות "שיטת הסיידור" של המשנה!⁵³ אין שום סיבה לזקוף שינוי זה ("שיטת") למחבר עצמו (ראה להלן), אלא דומה בפשטות שיד המתרגם - פרופ' מירון ביאליק לרנר - בגו, ובטוחני שלא התכוון אלא לייפוי תמים של הסגנון בעברית. אלא, לפי גישה מסוימת, כאן הופך סגנון למהות.

בהבדל שבין "סדר" לבין "שיטת הסיידור" כלול נושא הדיון שלנו בשורות הבאות. הרמב"ם אכן דחה את סדר המשנה ("שאיני מהלך... על סדר המשנה")⁵⁴, אבל אימץ ולא דחה את שיטת הסיידור של המשנה ("הלכות הלכות במקום המסכתות שבמשנה").⁵⁵ המובאה הראשונה דלעיל ("שאיני מהלך" וכו') היא מאיגרתו (בעברית) לר' פנחס הדיין. אין ההקשר עוסק בשיטת חלוקת משנה תורה, אלא במקוריות הגדולה באיסוף כל דיני נושא מסוים למקום אחד. הרמב"ם חשש שפשוטי העם לא יעריכו את המאמץ וההישג הכרוכים בכך, וידמו את חיבורו להלכות הרי"ף, הצמוד לסדר הגמרא בהשמטת המשא ומתן. וזה לשונו:

... שאר התלמידים ידמו שהוא כמו הלכות הרב הולך על סדר התלמוד ומסיר הקושיא והפירוק בלבד. אני נשבע שיש בו כמה פרקים יהיו באותו הפרק הלכות הלכות מעשרה מקומות או יותר, מן התלמוד והירושלמי ומן הברייתות, שאיני מהלך לא על סדר התלמוד ולא על סדר המשנה, אלא כל עניין ועניין מקבץ כל הדינים שנאמרו בו בכל מקום שהן, עד שלא יהיו הלכות אותו העניין מפורדות ומפורדות בין המקומות.⁵⁶

ברור לגמרי שאין הרמב"ם עוסק כאן אלא בעצם קיבוץ דיני כל עניין למקומו המרוכז,⁵⁷ ולא בשאלת דרך חלוקת משנה תורה, אם כשיטת המשנה ואם כשיטה אחרת, ואין מקום

50 טברסקי, מבוא, מקור באנגלית.

51 עמ' 240.

52 עמ' 187. הוספתי הדגשה.

53 הוספתי הדגשה.

54 ראה להלן בסמוך.

55 צימליך (יד, עמ' 332) כבר ראה שהרמב"ם בחר באפשרות "המשנה", מתוך שתי האפשרויות שהציג מתחילה. בציונו להקדמה לספר המצוות, כתב: "Die Gliederung des Jad Hachasaka ist nach Maimuni's eigener Angabe der Mischna nachgebildet", השווה הנ"ל, תוכנית, עמ' 268.

56 שילת, עמ' תמד.

57 וכפי שכתב באיגרת לרבינו יהונתן: "שהרי קרבתי דברים מפורדים ומפורדים בין הגבעות וההרים. וקראתי אותם א' מעיר ושנים ממשפחה... שלא תחלש דעתן מרוב המשא והמתן" (בלאו, ג, עמ' 57);

לדייק כן בדבריו, כפי שנהגו מקצת החוקרים לדייק כן.⁵⁸ כעת ברור מדוע חוזר הרמב"ם כמה פעמים בהקדמה לספר המצוות לדבר על חלוקת המצוות כדי הצעת שיטתו. שהרי הדבר תמוה, אם הרמב"ם דחה את דגם המשנה מדוע חוזר אליו שוב ושוב:

אז נתברר לי שחלוקתו הטובה ביותר תהיה שייעשה הלכות הלכות במקום המסכתות שבמשנה... ושחלק כל קבוצה לפרקים והלכות, כמו שעושה המשנה.

תרגום מבואו של טברסקי לעברית יצא לאור בשנת תשנ"א. הספר לא נערך מחדש אלא מעט מאוד אם בכלל,⁵⁹ והוא משקף את הדעות והגישות הכתובות במהדורה האנגלית. לכן לא זכה מאמרי הצנוע וההצעה שבו להערכה יסודית העשויה לשנות את פני הדברים בפרק המיון מן הקצה את הקצה. הוא נבלע בין מקור לתרגום. אולם, לא לגמרי כן. מיד לאחר הבאת דברי הרמב"ם שבספר המצוות, הוסיף המחבר:

ש' פרידמן (התבנית הארגונית,⁶⁰ עמ' 38) מציע להניח, שהרמב"ם אינו מתייחס כאן לשאלת סידור החומר, אלא לחלוקתו: הסידור הוא חדש; החלוקה היא מישנאית.⁶¹

מיקומה של ההערה והדרך המפורשת והמודגשת של תמצות התוכן עשויים לרמוז שמוכן היה המחבר לשקול נושא מרכזי זה מחדש, כשהדגש יעבור מסידור לחלוקה.⁶²

במאמרי הנ"ל ניסיתי גם לדייק במשמעות המונחים הערביים⁶³ שהרמב"ם משתמש בהם כדי להעמיד את השאלה הנידונה. בתרגומו של הרב קאפח:

במאמר תחית המתים: "נתכוונו... להדריך ולבאר ולהבין למי שקצרה בינתו להבין דברי קודמינו מחכמי התורה ז"ל... שאנו קירבנו והיקלנו דברים רחוקים וקשים, וקבצנו וחברנו דברים מפוזרים ומפורדים" (קאפח, עמ' ע); "...גם בחבור הגדול המכונה משנה תורה, אשר לא ידע ערכו כי אם אנשי הצדק... והיתה להם הבנה בדרכי החבור וידיעה על פזור אותם הדברים אשר נאספו והיאך חבורם" (שם, עמ' עב-עג). ובתרגום אבן תיבון: "בחיבורנו הגדול המכונה משנה תורה, אשר לא יכירו מעלתו אלא המודים על האמת... שיהיה להם שכל טוב והכרה בדברי החיבור וידיעה בפיוזר הדברים ההם אשר קבצתים ואיך פזרתים" (בהערה 47 של הרב קאפח: "כלומר היאך וכיצד הם מפוזרים ברחבי התלמוד וספרות חז"ל העתיקה, טפין טפין וקטעי ענינים). הרי חוזרים אצל הרמב"ם דפוסי לשון שכוונתם ברורה, במיוחד מתוך החזרה בהקשרים שונים; והשווה טברסקי, עמ' 196.

58 ראה להלן.

59 על הוספות בין סוגריים מרובעים בהערות ראה "פתח דבר" של המחבר, עמ' יא; "תוספות בשעת ההגהה", עמ' 399-403.

60 כך קיצר את כותרת מאמרי "שיטת החלוקה".

61 עמ' 184, הערה 6.

62 גם יצחק הרשקוביץ, כתב לאחרונה: "ברור שהרמב"ם, המתנסח בלשון המשנה... ומחקה את צורת כתיבתה, יבקש גם להאיר באור חדש את כל ההלכות של התורה שבעל פה, במתכונת המשנה אך לא בהכרח באופן צמוד לצורת סידורה" (הרשקוביץ, עמ' 361; הוספת הדגשה). והשווה כעת מנחם כהנא, ושם: "ואכן הרמב"ם העיד במפורש כי החליט לסדר את 'משנה תורה' בדומה לחלוקת המשנה" (עמ' 37, הערה 44), והביא: "אז נתברר" וכו'. אולי כדאי להעיר שכשם שהרמב"ם ראה סמיכות פרשיות מסוימת במעבר בין מסכת למסכת במשנה, כשרשור זה יצר גם בין חלקיו של משנה תורה על ידי פסוקי קישור מן המקרא (ראה מאק, דרכי הקישור).

63 בעזרתו הנדיבה של פרופ' מרדכי עקיבא פרידמן.

וכאשר כונתי במחשבתי אל התכלית הזאת, תרתי בלבי על אופן חלוקת החיבור הזה וסדורו היאך ראוי להיות, האם אחלקנו כחלוקת המשנה ואלך בעקבותיה, או אחלק חלוקה אחרת.

במקור הערבי למילים המודגשות כתוב:⁶⁴ "פי וג'ה תקסים הד'א אלדיואן ותבויה". "תקסים" = 'חלוקה', ובהמשך המשפט שוב מופיעים השם והפועל (*qsm*) כמה פעמים, ובכך מודגש שהנושא הוא דרך החלוקה. במקום אחר כתב הרמב"ם: "קד קסמת אלמצות כלהא... אלי ארבע עשרה ג'מלה" = 'חילוקת יאת המצוות כולן... לארבע עשרה קבוצות'.⁶⁵

המילה המתורגמת 'וסדורו' היא 'ותבויה'. היא מוסבת על חלוקה לפי שערים; "באב" = שער. אמור אפוא, מובנה כאן 'חלוקה פנימית'. הנושא כולו אפוא הוא חלוקה, בדגש על מבנה.

בכלל ספק הוא אם היה הרמב"ם מתאר תהליך מחשבה בתכנון משנה תורה שבו ישאל את השאלה אם לאמץ את סדר המשנה ממש, כאילו שוקל ללכת במסורת הרי"ף ואחרים. על דא בוודאי אפשר לומר שלא הייתה לו "לחלוחית של ספק", ומדוע ילאה אותנו בהצעת דבר זה כאפשרות. ועוד, אילו התכוון הרמב"ם לדחות את דגם המשנה, בוודאי לא היה מעמיד את השאלה בצורה זו כלל. לא היה מבזה את המשנה של רבינו הקדוש, הנערצת על ידיו מכול, בדחייה מפורשת בריש גלי, בפתח ספרו. אולם כשנפרש שהנושא הוא דרך החלוקה, תואמות השאלה וגם הכרעתה להערכתו העמוקה של הרמב"ם לרבינו הקדוש ולמשנתו, וכל הרטוריקה של שיחו בעניין משנה תורה מוליכה בוודאי להחלטתו לעצב את חיבורו כדרך המשנה. כעת סרו חוסר הבהירות ונתינת טעם לפגם בהעלאת שתי אפשרויות ודחייתן לטובת שלישיית בלתי מוזכרת, ואילו כעת, כשנבין אזכור המשנה כשיטת החלוקה שבה, סגנונו רהוט ויפה.

מבנה, ולפעמים סידור, על פי המשנה

לא זו אף זו - בבחירתו לדרך חלוקת המשנה בדירוג משולש של מבנה היחידות, ומילוי תבנית זו בעיצוב מקורי של י"ד ספרים (כנגד שישה סדרי המשנה) והלכות (כנגד מסכתות המשנה), ופרקים (כנגד הפרקים שבמשנה), אין להתפלא אם הרמב"ם גם ראה לנכון לאמץ יסודות מסוימים מעצם סידור המשנה.⁶⁶ כבר הראה בועז כהן שארבעה מן י"ד הספרים של משנה תורה שמותייחסו כשמות סדרי משנה: נשים, זרעים, נזיקין, טהרה, וחמישה עשר משמות קבוצות ההלכות כשמות המסכתות שבמשנה.⁶⁷ והדבר מזכיר את

64 מהדורת בלאו (בלאו, מהדורה חדשה, עמ' 296).

65 בלאו, מילון, עמ' 543.

66 צימליך, יד, עמ' 333: "So sehr auch M. bestrebt war in Bezug auf die Anordnung die Mängel der Mischna zu vermeiden, so konnte ihm dies doch nicht allenthalben gelingen".

67 כהן; פרידמן, שיטת החלוקה, וספרות נוספת שם; וראה טברסקי, מבוא, עמ' 204, ד"ה הספר האחד עשר.

סברותיו של בעל מגיד משנה לסדר דברי הרמב"ם, וביניהן פרנס את סדר הרמב"ם כסדר המשנה: "הלכות נזקי ממון ועניינן שממון האדם ובעליו חייבין לשלם, והוקדמו לבאר לפי שרבינו הקדוש פתח בתחלת ספר נזיקין בניזקין אלו כידוע" (הקדמה לספר נזיקין).⁶⁸ גם הרב שליט"א בעל היובל עסק בפרשנות הסדר במשנה תורה, והעמיד על כמה עקרונות, בין בעניין זרימת הספרים מן היחיד לציבור, ובין בעניין דמיון חלקי לסדר המשנה, וזה מקצת לשונו:

שבעת הספרים הראשונים הם כמעט כולם במצוות היחיד, והשאר בהן הצד החברתי הוא המכריע, והספר האחרון, הוא ספר שופטים, כולו דן במנהיגות החברה ובשלטון [...] במשנה נכללו מסכתות נדרים ונזירות בסדר נשים [...] לפיכך גם רבינו סדר אחרי עניני נשים את ספר הפלאה.⁶⁹

יוסף תבורי הסיק מדברי בועז כהן⁷⁰ והרחיב בהם:

אפשר לראות כי ששת סדרי המשנה שימשו בסיס לחלוקת 'משנה תורה'...⁷¹ סדר הספרים אצל הרמב"ם, למרות דמיונו לסדר המשנה, משקף תפיסה אחרת במיון המצוות... עשרת הספרים הראשונים כוללים את המצוות שבין אדם למקום, ואילו ארבעת הספרים האחרונים כוללים את המצוות שבין אדם לחברו. עשרת הספרים הראשונים, העוסקים במצוות שבין אדם למקום, מסודרים לפי סדר התדירות... בחלק השני, העוסק במצוות שבין אדם לחברו, מורגשת השפעת סדר המשנה. בועז כהן כבר הצביע על כך שארבעת האחרונים משקפים את מסכתות סדר נזיקין, על פי הסדר: בבא קמא (נזיקין), בבא מציעא (קניין), בבא בתרא (משפטים),⁷² סנהדרין (שופטים).⁷³

68 והעיר עליו טברסקי "שהוא מניח הסתמכות סלקטיבית של הרמב"ם על רצף העניינים שבמשנה" (עמ' 230). וכתב ש"ב פלדמן: "הרמב"ם ז"ל נטה מדרך זו [עייין שם. שיי"פ] מתוך ההרגל התלמודי, שפותח את הסדר של המשפט האזרחי בענייני נזקים. ההרגל הזה, כלומר העובדה, שכל לומד יהודי נתרגל להתחיל בעניינים של נזקים, כנראה, פעל גם על מוח הגיוני כמו הרמב"ם, שנתן את הקדימה לחומר משפטי פתולוגי, לפני המשפט הנורמלי" (התחוקה, עמ' קטז).

69 רבינוביץ, הקדמה, עמ' קפח, עיין שם, ושם על השוואת סדר משנה תורה לסדר המצוות ב"ד הקבוצות במורה נבוכים; וראה גולאק, גדרים, עמ' 146-147.

70 ומדברי הרב רבינוביץ, ראה תבורי שם, עמ' 686, הע' 42.

71 עמ' 683.

72 בשרידים מן הנוסח הראשון הכתוב ביד המחבר (ראה להלן) מתברר שהרמב"ם פתח את ספר משפטים בתחילה מתוך כוונה שייכלל בו כל מה שנמצא היום בשלושת הספרים "נזיקים", "קניין", ו"משפטים" (ראה מאמרי, הנוסח הראשון), הרי לפי זאת אותו ספר סידר מתחילה עומד כנגד מסכת נזיקין (שנחלקה לשלוש בבות).

73 עמ' 686-687. ועיין לשון הרמב"ם במניין המצוות בתחילת כל ספר. יש מן ההצעות הללו שעוד דרוש בירורן או פירוטן המלא. הקדמת בין אדם למקום לבין אדם לחברו, ובתוך כל קבוצה הסיודור לפי התדירות הוצעו על ידי צימליך, כהמשך למחקרו של זכריה פרנקל, ראה סיכום שיטותיהם אצל טשרנוביץ, תולדות הפוסקים, א', עמ' 245 (וראה: צימליך, יד, עמ' 330-331; הנ"ל, תוכנית, עמ' 267, 277-280). והשווה כהן, עמ' 521-522; הרצוג, עמ' רסג, ד"ה כאן הגענו לפרשת דרכים; גינצבורג, עמ' 170. טברסקי, סידור, עמ' 183, והערה 19, ביקש לדחות שיטה זו בגלל שיש יחידות קטנות של הלכה למעשה בתוך יחידות גדולות של הלכתא למשיחא, כגון ספירת העומר בתוך תמידין ומוספין (וראה

מנחם אלון בדרכו שלו, אף הסמיך למובאת ההקדמה לספר המצות את ההכרה שלפעמים סדר המשנה עצמו עוד שולט במשנה תורה, אלא שהרמב"ם ביקש לשכלל סדר זה בדרך משלו.⁷⁴

קושיות על סדר הרמב"ם

לאחרונה העלה חיים סולוביצ'יק שורה של קושיות על מיקום יחידות במשנה תורה, כדי להבין את כוונות המחבר בארגון החיבור.⁷⁵ גם לפני כן הקשו החוקרים על הלכות מהלכות שונות שסידורן בחיבורו של הרמב"ם אינו הגיוני, ביניהם חיים טשרנוביץ (ראה להלן). יש לבחון נושא זה באספקלריה של השאלה שעסקנו בה לעיל, בפירוש דברי הרמב"ם בהקדמה לספר המצוות. כזכור, הרמב"ם העלה שם שתי אפשרויות: "כחלוקת המשנה" וכו', או חלוקה אחרת, "כפי מה שיחייב העיון". והחלטתו: "שייעשה הלכות הלכות במקום המסכתות שבמשנה". לדעת טברסקי, דחה הרמב"ם את שתי האפשרויות שהציג, וקבע אפשרות שלישית (ולכן הציג טברסקי את ההכרעה כבירית אפשרות אחת מתוך "שלוש אפשרויות" שעמדו לפניו). לפי הניתוח שהצגנו לעיל הרמב"ם העמיד שתי אפשרויות, ובחר באחת מהן, והיא דרך חלוקת המשנה, אשר יישם בצורה מקורית משלו.⁷⁶ לפי שתי הדעות הללו, הרמב"ם דחה את האפשרות השנייה, "כפי מה שיחייב העיון".⁷⁷ אולם, לא כל החוקרים הסכימו שהרמב"ם דחה "אקדים ואחר". חיים טשרנוביץ סיכם את הכרעתו של הרמב"ם כך:

לאחר העיון החליט "לחלק אותו הלכות הלכות, ולהקדים מה שיחייב העיון שהוא היותר ראוי והיותר נקל ללמוד, וגם שמצוה אחת עשה או לא תעשה אין ראוי לחלק דיניה בשני ענינים".⁷⁸

טברסקי, עמ' 207 והערה 73). אולם, היא הנותנת, שלאמתו של דבר אין מיונו של הרמב"ם כה קפדני, ובעיקר ראה לנכון גם לסמוך יחידות קטנות בתוך יחידות גדולות יותר, לפי דרך חלוקת המשנה, ראה להלן בפרוטרוט (וכדברי בעל היובל: "ישנו מספר לא מבוטל של מצוות שפריטיהן מפורזים במקומות שונים", הקדמה, עמ' 5ט). והסיק תבורי: "ולסיכום, ראינו שיש זיקה רבה בין מבנה המשנה וסידורה לבין חלוקת ספר 'משנה תורה' וסידורו" (עמ' 690). יצחק הרשקוביץ השווה כעת בין המשנה, כתובות פרק א, לבין הלכות אישות, פרק יא, והסיק: "המשנה... הרמב"ם... טשטש את החלוקה הסידורית" (עמ' 362)... "לחרוג בכמה וכמה אופנים ממבנה המשנה ונוסחה" (עמ' 374).

74 "החלוקה המצויה במשנה שימשה אפוא, רק במידת מה נקודת מוצא לרמב"ם, אך לא היה בה כדי לתת בידי הרמב"ם סיוע רב במיון החומר וחלוקתו לפי העניינים" (המשפט העברי, עמ' 989); א' גולאק כתב: "גם בסדר נזיקין בתלמוד מצאנו סידור דומה במקצת לזה שביד החזקה" (גדרים, עמ' 147, הערה 27). על הלכות נזקי ממון ג, יא כתב א' וסטרייך: "הזיקה בין המשניות עמדה ככל הנראה גם לנגד עיני הרמב"ם, בעת שקבע את סדר ההלכות במשנה תורה" (דין שן, עמ' 67, הערה 17).

75 "אך ישנן גם בעיות מבעיות שונות בסיווג מופלא זה: תמיהות במיקומן של הלכות בספר מסוים, שאלות בחלוקת הלכות או צירופן בתוך ספר, ואף קשיים, לכאורה, בעצם הארגון של ההלכות עצמן" (הרהורים, עמ' קט, ועייין שם, עמ' קז). ראה גם הנ"ל, פולמוס ואמנות.

76 "וברור שאם תהיה החלוקה כך אין ראוי לחלק דיני מצוה מסוימת עשה או לא תעשה בשתי קבוצות, אלא כל החלוקה הדרושה בה תהיה בפרקים שבאותה קבוצה" וכו' (מהד' קאפח, עמ' ג-ד). וראה לעיל הערה 41.

77 ראה טברסקי, עמ' 187-193; הנ"ל, סידורו, עמ' 179-180. "אקדים ואחר" נתפס כסידור ליניארי, כבסוגה של ספרי המצוות.

78 תולדות הפוסקים, א', עמ' 222.

המובא כאן על ידי טשרנוביץ במרכאות עשוי להיתפס כציטוט מדויק מתוך דברי הרמב"ם, אבל אינו כן, ואין מובאה זו אלא ליקוט מתוך דיבורים שונים בדברי הרמב"ם. ליקוט זה מגלה את פרשנותו של המלקט. מה שכתב "ולהקדים מה שיחייב הענין שהוא היותר ראוי והיותר נקל ללמוד" נראה מבוסס ממש על לשון הרמב"ם (לפי תרגום אבן תיבון): "ואקדים מה שיחייב העיון שהוא היותר ראוי והיותר נקל ללמוד". טשרנוביץ החליף "העיון" ב"הענין", דומה שהיא החלפה בטעות, ואפשר בכוונה.⁷⁹ מכל מקום, מתוך ליקוט זה משתמע לדעת טשרנוביץ שהרמב"ם בחר באפשרות השנייה - "ואקדים ואחר כפי מה שיחייב העיון, שהוא הראוי והיותר קל ללמוד", ואלה צירף טשרנוביץ את פירוט הכרעתו של הרמב"ם בהמשך דבריו.⁸⁰ גם סולוביצ'יק הציג את הכרעתו של הרמב"ם מתוך לשון האפשרות השנייה: "כפי מה שיחייב העיון".⁸¹

דומה שההכרעה שהרמב"ם לא אימץ את השיטה "כפי מה שיחייב העיון" אלא דחה אותה, ואימץ את השיטה "כחלוקת המשנה" ביישום מקורי משלו, עשויה למתן, במעט או בהרבה, את הקושיות על הסדר והחלוקה במשנה תורה.

הלכות אבידה - מאי בעי הכא?

טשרנוביץ עסק בסטיות מן הסדר ההגיוני בשני סעיפים שבפרקו על משנה תורה: בסעיף ג - "השפעות הקודמים לו", ובסעיף ה - "שיטת סידורו". בסעיף ג טען שהרמב"ם נמשך לפעמים אחר סידור מקורותיו. על המשנה כתב: "ניכר הרבה בסדורו של הרמב"ם רשומו של סדר-המשנה, שהיה מושפע ממנו שלא בטובתו".⁸² בעניין ספר נזיקין כתב:

בספר נזיקין סידר הרמב"ם את ההלכות על פי סדר זה: הלכות נזקי ממון, הלכות גניבה, הלכות גזילה ואבדה, הלכות חובל ומזיק, הלכות רוצח ושמירת נפש. לפי חומר הנזקין היה צריך להפוך את הסדר מסופו לראשו, להתחיל ה' רוצח ולגמור בה' נזקי ממון כלומר ללכת מן החמור אל הקל.⁸³ אבל הוא היה נמשך אחר סדר המשנה שהתחילה מפרק ארבעה אבות נזיקין וכל הפרקים אחר זה המדברים בנזקי ממון ואחריהם פרק מרובה שהוא דן בהלכות גניבה. ואחריו פרק החובל הדן בה' חובל ומזיק. ואמנם ראוי היה לפי"ז להסמיך חובל ומזיק לגניבה

79 וראה לעיל הערה 74.

80 וראה צימליך, תוכנית, עמ' 273, הערה 2, שהסמיך את הסדר שנקבע במשנה תורה להצהרה: "ואקדים מה שיחייב העיון".

81 בבדיקת סדר הנושאים בהלכות שבת מצא סולוביצ'יק רצף מצומצם המקביל לזה שבמשנה, אולם הקשה וכתב: "בחטיבה זו נוקט הרמב"ם בסדר המשניות. אך כלום שאר הלכות שבת מאורגנות לפי סדר המשניות? ! סדר זה דחה הרמב"ם מכל וכל, החל בהקדמתו לספר המצוות עד למכתבו המפורסם לר' פנחס הדיין, בו הוא הגדיר את העקרונות שהדריכהו בארגון משנה תורה, והכריז 'איני מהלך לא על סדר התלמוד ולא על סדר המשנה'. המיון התיאוריטי (כלשונו בהקדמה לספר המצוות, 'כפי מה שיחייב העיון'), בנגוד למיון הכרונולוגי-שימושי, הוא תרומתו של הרמב"ם לתורת המיון, ועליו היתה גאוותו. ושיטה זו מזדקרת מכל עמוד של היד" (הרהורים, עמ' קיג). והשווה פולמוס ואמנות, עמ' 328, והערה 3. אשר למשמעות "איני מהלך" וכי, ראה לעיל.

82 עמ' 210.

83 וראה צימליך, תוכנית, עמ' 296.

ולהקדימן לה' גזלה ואבדה, אלא לפי שעניניהן של גניבה וגזלה סמוכים זה לזה לפיכך סדרן זה אחר זה...⁸⁴

כבר ראינו לעיל שבועז כהן, ועל פי דבריו יוסף תבורי, הסבירו את תוכנו של ספר נזיקין על פי המשנה, מסכת בבא קמא.⁸⁵ אולם מובן מאליו שיחד עם אימוץ חלק מדגמי הסדר שבמשנה, הרמב"ם שכלל את סדר המשנה לפי טעמו. מכל מקום, כבר יש סדר למשנה, אף אם ניתן לשיפור, ולשם הנידון ראוי לפתוח בעיון סדר המשנה. גם כאן יש מה להתמיה. דיני גזילות באים במסכת בבא קמא בפרק התשיעי והעשירי, ובכך מרוחקים הם מדיני גניבה בפרק השביעי, מתוך שחוצץ ביניהם הפרק השמיני, פרק החובל. את ה"ליקוי" הזה ריפה הרמב"ם בסדרו: הלכות גניבה, הלכות גזילה ואבדה, הלכות חובל ומזיק. אולם, עוד יש ליישב את המשנה. מדוע לא נסמכה גזילה לגניבה? דומה שדבר קניין הגזילה בשינוי מעשה או בייאוש בעלים מקרב תחום זה לדיני קניין אבידה, הסמוכים להלן בהמשך המשנה במסכת בבא מציעא, הרי "כוליה נזיקין חדא מסכתא היא" (מסכת נזיקין), כמפורסם.⁸⁶

אף סולוביצ'יק התמיה בעניין זה, ופתח בו את מאמרו "הרהורים":

ספר נזיקין מכיל את אותן הקטגוריות הכרוכות במעשה עבירה, או "רשעה" כלפי חבריו - כגון גניבה, גזילה, נזקין או רציחה. אך נמצאות בספר נזיקין גם הלכות אבידה, דהיינו "הלכות גזילה ואבידה". והשאלה בוקעת ועולה מעצמה, על איזו עבירה עברתי, איזו רשעה רשעתי, כשמצאתי אבידה? שמה תאמר שאם לא החזיר אדם את האבידה נעשה הוא גולן, הרי גם אם אדם לא החזיר פקדון או אם כבש שכר שכיר גם אז נעשה הוא גולן. אך הרמב"ם לא כלל לא הלכות פקדון

84 תולדות הפוסקים, א, עמ' 211-212, וציין לדברי המגיד משנה, שביאר תחילת הספר על פי סדר המשנה.

85 וכשיטה זו כתב מנחם אלון: "ספר זה נקרא אף הוא על-פי השם 'סדר נזיקין' שבמשנה, אך בעוד שבמשנה נכנסו בסדר זה כל הדינים של המשפט העברי, חוץ מדיני משפחה, בא הרמב"ם וחילק את החומר שבסדר נזיקין שבמשנה לארבעה ספרים" (עמ' 992).

86 השווה פרידמן, בבא קמא (עמ' 225): "Chapters 9 and 10 deal with laws of robbery. It would appear that a more natural position for these chapters would be after chapter 7, which deals with the related subject of theft. Their position is perhaps determined by their concentration upon the regulations governing transference of ownership of the stolen object through physical alteration or the original owner's despair of recovery, which makes them more closely related to the laws of acquisition and ownership in the succeeding chapters... than to the laws of torts in the preceding ones" "Chapters 1 and 2 deal with the laws of acquisition (*kinyan*) of lost or abandoned articles and describe the cases in which the article may not be acquired by the finder but must be held until claimed. These regulations are thus related to the laws of the last two chapters of Bava Kamma, which determine how and under what circumstances stolen articles may be legitimately acquired and under what circumstances they must be returned".

אשר לקיום הסדר שבמשנה בחיבורו, הרמב"ם עצמו העמיד על תכונה משותפת: "לקח את האבידה ולא השיבה בטל מצות עשה ועבר על שני לאוין, על לא תוכל להתעלם ועל לא תגזול" (הלכות גזלה ואבדה יא, ב). והעיר בועז כהן:

violates the "These laws are put together because if one fails to return a lost object, he (Hilkot Gezeleh we-Avedah, XI, 2) and not as Schwarz thought. prohibition Der Mishneh Torah, p. 55" (p. 538, n. 68).

ולא הלכות שכירות בספר נזיקין, ונימוקו עמו. עצם העובדה שמעילה בתפקיד מסויים עושה אדם לגזלן, איננה הופכת את התפקיד לנזקי, איננה עושה לא שומר ולא שוכר לתפקידים שיש בהם משום עבירה.

אפשר לבעל דין לטעון: הרי בשתיהן, גזילה ואבידה, יש מצוות השבה. וזה הצד השווה ביניהן. אך אם צד שווה כזה מספיק, מדוע לא נכלול הלכות שבת עם הלכות יום טוב, שהרי בשתיהן ישנו ציווי של שבתה ממלאכה? תאמר מפני שבשבת לא הותרה מלאכת אוכל נפש, ואילו ביו"ט כן הותרה? הרי שונה דין השבת אבידה מדין השבת גזילה בצורה יותר יסודית ולאמיתו של דבר, יש אך מעט משותף להם מלבד השם 'השבה'⁸⁷ [...] והיכן מקומן של הלכות אבידה? נראה שהתשובה מחוורת כשמלה - בספר קנין, בהלכות זכייה ומתנה, בסמיכת מקום לדיני הפקר ונכסי הגר, שהרי הפקר ומציאה שניהם תחומים שיש בהם זכייה לחוד, ללא דעת מקנה. וכן באמת, נמצאות הלכות אלו בטור זו ליד זו.⁸⁸

אינני מכחיש קושיא זו. בוודאי אפשר להקשות. אולם, עובדת סידורו של ספר נזיקין כמעט בכלול על פי משנה בבא קמא עם שיפורים ממהה את הקושיא, והוא הדין הצהרתו המפורשת של הרמב"ם שנטש את שיטת הסידור המבוססת על טהרת ההיגיון ("אקדים ואחר"), ובמקומה הולך בדרך חלוקת המשנה, ובפועל הלך הרבה בעקבותיה של המשנה אף לעצם סדר ההלכות. הרי בכך נכנס הרמב"ם להכרעות, ועמדו לפניו מעין אותם אתגרים שעמדו לפני מסדר המשנה, או לפני מסדרי התלמודים. הקבוצות הגדולות קיימות ועומדות, ויש להכריע לגבי דברים מסוימים היכן לקובעם. משימה זו שונה ממה שמתבקש מן המסדר את הכל על פי ההיגיון: "אקדים ואחר".

הרמב"ם כתב בפרטי המצוות שבראש משנה תורה לעניין הלכות אבל, וכן בהקדמתו להלכות הללו: "יש בכללן ארבע מצוות: אחת מצות עשה ושלש מצוות לא תעשה, וזה הוא פרטן. א. להתאבל על הקרובים ואפילו כהן מתטמא ומתאבל על הקרובים ואין אדם מתאבל על הרוגי בית דין. ולפי זה כללתי הלכות אלו בספר זה שהן מעין קבורה ביום מיתה שהיא מצות עשה"⁸⁹. הכוונה להלכות סנהדרין והעונשים המסורים בהם, הבאות במופלג לפני הלכות אבל, ששם פירט בין המצוות: "יא. לקבור הנהרג ביום הריגתו"! אין הטעם טעם עיוני מובהק, אלא טעם אסוציאטיבי. האתגר הוא: 'היכן לכלול', כאותה שאלה שעמדה לפני מסדר המשנה פעמים רבות, והכרעותיו האסוציאטיביות גלויות. הרמב"ם מצביע מפורשות במקום אחד קיצוני בלבד על מהות אתגרי התהליך שעמדו לפניו בכל מקום.

87 רק אעיר, שהזכרתן בפסוק אחד ('וְהָשִׁיב אֶת הַגְּזֵלָה אֲשֶׁר גָּזַל אוֹ אֶת הָעֶשֶׂק אֲשֶׁר עָשָׂק אוֹ אֶת הַפְּקֹדֶן אֲשֶׁר הִפְקֹד אֹתוֹ אוֹ אֶת הָאֲבֵדָה אֲשֶׁר מָצָא' - ויקרא ה, כג) עשויה להיות יסוד להשוות ביניהן, אם כי גם פקדון וכו' הוזכרו שם.

88 הרהורים, עמ' קט-קי. כעניין זה הקשה פלדמן: "בהלכות גזילה ואבידה נרכבו שני מושגים שונים הרחוקים ביניהם. בגזילה נוטל לו הגזלן את הערך הכלכלי בחוזק יד ובאלמות נגד רצון הבעלים ובידיעתם, ומה ענין אבידה למושג כזה? יותר נכון מתאים היה לקבוע את הדינים של אבידה בספר 'משפטים' ששם נכנסו בכלל הרבה דברים שאין ביניהם קשר ארגוני. גם כאן אנחנו רואים, שהכריע המושג התלמודי והעממי, שרכישת דבר זה יש בו משום גזילה, גם אם חסר המומנט של אלמות" (התחוקה, עמ' קטז-קיז).

89 וכן הוא במקומו, בראש הלכות אבל. ועיין דברי העורך אצל פלדמן, עמ' קכא.

בעניין אבידה, הרמב"ם הוסיף לנו רמז גלוי נוסף להבין שהוא עצמו התלבט במקום סידור הלכות אבידה, כשם שגילה זאת במפורש בעניין הלכות אבל. שהרי אין לפנינו "הלכות אבידה" בספר נזיקין, אלא הלכות גזילה ואבידה. כלומר, היא אחת מהקבוצות המשותפות לשני נושאים שונים. על זאת יש לתת את הדעת כחלק מההתייחסות לשאלה שלפנינו, אם עצם הצירוף לקבוצה אחרת אינו רומז שהרמב"ם מחפש מקום סידור לשמונת פרקי הלכות אבל.

בשרידי הנוסח הראשון של החיבור (ראה להלן) זכינו לעדות מוחשית על יצירת קבוצת הלכות שחובקת שני נושאים שונים על ידי צירוף אחד מן הנושאים עם חברו במאוחר, תוך כדי הכרעות הסידור.⁹⁰ בראש הלכות שאלה ופקדון כתב הרמב"ם מתחילה רק: "הלכות שאלה", ופירט: "מצות עשה אחת והיא דין השואל, וביאור מצוה זו בפרקים אלה".⁹¹ אחר כך הוסיף באותיות קטנות יותר: "ופקדון", כלומר, הלכות שאלה ופקדון, ושכתב את הפירוט כדי שייאמר בו עכשיו: "שתי מצות עשה א' דין השואל ב' דין שומר חנם וביאור מצות אלו בפרקים אלו".⁹²

בשרידי הללו אף נשאר תיעוד להרכבת קבוצה כפולה אחרת בספר נזיקין, היא הלכות חובל ומזיק. מתחילה פתח הרמב"ם את ספרו זה לא בהלכות "נזקי ממון", אלא בהלכות "נזיקים", ואחר כך הוציא מקבוצה זו את דיני אדם המזיק ממון חברו וצירפם להלכות חובל, ועתה הן הלכות "חובל ומזיק" (והראשונה "נזקי ממון"). הנושא "חובל" נשאר בראש הקבוצה, ו"מזיק" נוסף אחריו, ולא טרח המחבר להקדים "מזיק" כדי להסמיק יחד נזקים לרכוש ונזקים לגוף.⁹³

אפשר שבדומה לכך, חיפש הרמב"ם מקום להלכות אבדה, ואפשר שאינו אלא כעוקב את סדר המשנה. בין כך ובין כך, דרך עבודתו, כמתגלית לנו מתוך השרידים בכתב ידו, איננה מיוסדת על חישוב יוריסטי מקיף ומדויק מראש, בקביעת כל היחסים בצורת עץ, כשאינן סוף לדרגות הפיצול, כעץ הזה שאנו מסדרים בו קבצי מחשב, בפיתוח תיקיות בתוך תיקיות, כמה שנרצה. אדרבה, העץ של הרמב"ם מוגבל מראש לדרך חלוקת המשנה: סדרים, מסכתות, ופרקים (שסעיפיהם ברצף נעשו "משניות"),⁹⁴ כן במשנה תורה - ספרים, קבוצות של הלכות, ופרקים והלכות קטנות. ולכן, כמסדר המשנה, עליו "למצוא מקום". ממילא לא תמיד ישלוט כאן המיון ההגיוני הטהור, והרמב"ם במפורש (לדעתנו) דחה את שיטת "אקדים ואאחר כפי שיחייב העיון". מציאת מקום עשויה להיות בעייתית מלכתחילה. יש ויצרף לפי דמיון חלקי, ויש ויתמיד בדגם המשנה אף לתוכן היחידות, ספרים המשקפים בגלוי סדרי המשנה, ואף קבוצות של הלכות, המשקפות בגלוי את מסכתות המשנה.

90 לא זו אף זו. במבוא לספר המצוות כתב הרמב"ם: "כך שייאמר בו הלכות סוכה, הלכות לולב, הלכות מזוזה, הלכות ציצית" (לעיל, הערה 41). אולם, בפועל אינו כן, ואנו מוצאים "הלכות שופר וסוכה ולולב", "הלכות תפלין ומזוזה וספר תורה". וכבר שאל השואל על זאת מאת ר' יהושע הנגיד, ותמה על לשון הרמב"ם הנ"ל: "ולא מצאנוהו בסדר הזה", וענה לו הרב: "...ייתכן שרבינו נתכוון לעשות כך, אך הפץ בדעה אחרת ועשה כפי שעשה" וכו' (תשובות ר' יהושע הנגיד, מהד' י' רצהבי, ירושלים תשמ"ט, עמ' 32, עיין שם, ובהערה 14 שם).

91 קונטרס אוקספורד, Heb. d. 32. fol. 54r.

92 על פי מאמרי "הנוסח הראשון", עיין שם בפרוטרוט.

93 עיין מאמרי, "הנוסח הראשון".

94 ראה אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, עמ' 999-1002.

סיכום: הרמב"ם העריץ את רבינו הקדוש (ר' יהודה הנשיא) הערצה מפורשת יותר מזו שהעלה בכתב על כל חכם אחר. הוא נשא את עינו לרבי ולמפעל סידור המשנה על ידיו כדגם הנוצר על ידי אישיות תורנית דגולה, חכם שהביא לידי עידן חדש על ידי סיכום התורה שבעל פה בהיקפה המלא וניסוחה הברור והמסודר. בשעת ההכרעה איזה דגם לאמץ לשם צדדים שונים של משנה תורה, מטה הרמב"ם לא אחת את הקו לדגם המשנה הנמצא ביניהן, כגון שפה ולשון, אשר בעניינו בוחר הרמב"ם את לשון המשנה כדגם שימלא אחריו.

גם לשאלות מבנה החיבור העלה הרמב"ם את הדגם של המשנה בדבריו המפורסמים, אשר הבנתם המלאה כרוכה בתחושה לא מבוטלת של תסכול:

תיתי בלבי על אופן חלוקת החיבור הזה וסדורו היאך ראוי להיות, האם אחלקנו כחלוקת המשנה ואלך בעקבותיה, או אחלק חלוקה אחרת, ואקדים ואאחר כפי מה שיחייב העיון, שהוא הראוי והיותר קל ללמוד. אז נתברר לי שחלוקתו הטובה ביותר תהיה שיעשה הלכות הלכות במקום המסכתות שבמשנה.

שורש התסכול הוא שאלת היחס שבין בחירתו "הלכות הלכות במקום המסכתות שבמשנה", לבין שתי האפשרויות שהעמיד בתחילת דבריו. רבים הבינו בפשטות שהרמב"ם דחה כאן את דגם המשנה, בין השאר בגלל דבריו המפורשים שכתב באחת מתשובותיו: "שאיני מהלך... על סדר המשנה". יש מי שסבר שהרמב"ם אימץ את האפשרות השנייה, "כפי מה שיחייב העיון", ויש מי שסבר שבחירתו היא אפשרות שלישית לעומת השתיים שהעמיד בראש דבריו. שתי הגישות הללו כרוכות בדוחק פרשני. מדוע חוזר הרמב"ם לאזכר את המשנה ומבטא את בחירתו מתוך תכונות המשנה אם הייתה בחירתו בתוכנית של סדר הגיוני, האמורה להיות ניגודה המפורש והקוטבי של סדר המשנה? ואם אפשרות שלישית לפנינו, מדוע לא העלה מראש שלוש אפשרויות, כדי שיבחר באחת מהן?

לדעתנו, המפתח טמון בפרשנות שאלתו, לא על סדר מסוים, אלא על שיטת חלוקה. בזאת בחר בדגם המשנה, ומילא בו את הסדר שלו. סדר זה דומה במקומות מסוימים לסדר המשנה, אולם גם שונה ממנו, בעקבות השכלול שביצע הרמב"ם. היתרון הגדול של שיטת חלוקה זו היא המבנה הספרותי היפה, המבוסס על יחידות בתוך יחידות, יחידות, שהוא מקל על לימוד בעל פה. המגרעת היא קביעת יחידה בתוך יחידה גדולה המוגבלת לעצם המבנה. יש שתיעשה על פי האסוציאציה, ולא על פי סדר הגיוני-קפדני המבוסס על העיון היוריסטי הטהור.

מכאן יש לרכך קצת את התמיהות והקושיות שהוקשו על הסדר שבמשנה תורה, כאילו התחייב הרמב"ם לבצע סדר הלכותיו על טהרת העיון ההגיוני הקפדני ("אקדים ואאחר"), וכאילו דחה את דגם המשנה מכל וכל: "שאיני מהלך... על סדר המשנה". דחיית סדר המשנה זו נמסרה על רקע הקיבוץ האדיר שעשה הרמב"ם באיסוף למקומם של דינים והלכות הבאים במשנה ובתלמוד באופן מפורז ומפורד. ואילו הצהרותיו על עשיית הלכות הלכות במקום המסכתות שבמשנה מלמדות שלא הזכיר את משנת רבי בכדי לדחותה כדגם. אדרבה, שיטת החלוקה אצל הרמב"ם נקבעה על פי שיטת המשנה ממש, אשר הלך לאורה

במכלול הכרעות התכנון. והרמב"ם העדיף דגם זה על פני שיטה אשר בה כל קביעת סידור תהיה על פי מה שמחייבים העיון וההיגיון, אף על פי שבזאת השאיר מקום, לעצמו ולאחרים, להעיר על סידור שאינו יוצא חובת ההיגיון היוריסטי הקפדני, ואף נמצא תמוה להתמיה. הרמב"ם קיבל ויתור זה על עצמו כדי ללכת בדרך של מבנה על תפארת היופי הספרותי, שחופף עליו הוד קדושת המשנה.

ב. מהדורות: תהליכי כתיבה והפצה

הכול תלוי במזל, אפילו ספר תורה שבהיכל. גם הר"מ במז"ל. מכל הכתבים שנשתקעו בגניזת קהיר ועלו מתהום הנשייה במאת השנים האחרונות, אין לך זכייה ספרותית-תורנית משובחת מאותם עשרים דפים מכתובת הנוסח הראשון של משנה תורה, הכתובים ביד הרמב"ם עצמו. לאחרונה עסקתי בתיאור האוצר הזה, גילוי, פרסומו ואופיו, וחשיבותו הרבה לחקר משנה תורה.⁹⁵ כאן אנסה לסכם דברים אחדים, ולהרחיב בשאלת מהדורותיו של הרמב"ם בספר משנה תורה.⁹⁶

נתמזל מזלם של לומדי משנה תורה במציאתם של אותם דפים; לא נתמזל מזלם של הדפים הללו מבחינת הפצתם ומחקרם היסודי והמעמיק. גם לאחר שיצאו לאוויר העולם לא זכו אלא למהדורות ראשוניות בעיקר, ולא באו לדרך המלך של המחקר. לא אחת מתפעל אדם לשמע קיומו של אוצר זה, שטיבו כמעט ולא נתפרסם ברבים. התופעה העיקרית בהן היא תהליך התיקונים והשכתובים של מחברם, המתעד מאין כמוהו את דרכו בקודש של המחבר. המהדירים התייחסו למחיקות ולחזרות הללו בעיקר כמעשי שיפור הסגנון. ולא היא. המעמיק בדברי התלמוד ובפרשנותם, כפי שהיא יוצאת תחילה מן הכתיבה המקורית של רבינו, ואחר כך בפנים החדשות בהלכה המשוכתבת, עשוי לעמוד על מלוא תנופת הכרעת ההלכה בידי הנשר הגדול. אף כי ירחיק נדוד כאשר ידאה הנשר ויפליג למחוזות חדשים, כהרף עין הוא חוזר, ועט על טרפו ליישרו ולתקנו, 'טרפו' בחינת ויהי טרף בכיתו וחוק לשוחרי לקחו.

המעין בפעילות הבדיקה ושכלול הפרשנות וההכרעה שבדפים הללו, שהם בסך הכול רק דפים אחדים מהלכות שכירות בעיקר, צריך רק להרחיב בדמיונו כיצד נראה משנה תורה כולו בכתיבה ראשונית זו, על כל י"ד ספריו, כדי להבין תופעה עצומה זו לכל רוחב היקפה. הרגלו של הרמב"ם לחזור ולתקן את חיבוריו, אגב עיונו המתמיד וחזרות בשיטת פסק ההלכה שהעלה כל ימיו, הוא דבר ידוע ומוכר מאוד מתוך דברי הרמב"ם עצמו, והרבה עדויות שהסמיכו החוקרים לכך מתוך כתביו, וחזרות במשנה תורה בכלל. אולם, עד שעיינו רואות את דרך ההגהות בדפי משנה תורה המקוריים, ושכיחותן של לפחות חזרה אחת בכל עמוד שני לערך, לא עמדנו על הדינמיות של התהליך, על עומק העיון

95 פרידמן, הנוסח הראשון.

96 אשר למובן הנכון של המושג "מהדורא" אצל הראשונים, שכל מהדורה אחרי הכתיבה הראשונית הרי היא סך הכל של שינויים או תיקונים במקומות מבודדים, ראה פרידמן, רש"י, עמ' 149-151; שפיגל, כתיבה, עמ' 109-113.

ומהירות השכתוב, הנשמרת לנו בצורת הכתיבה הרהוטה, כשהיא משתרבת ומתגלגלת לכל פינות העמוד.⁹⁷

כאן אנו מקבלים תיעוד גראפי וראשוני לתופעה הידועה מלשון הרמב"ם עצמו, כמפורסם. בתשובותיו לרבינו יהונתן הכהן וחכמי לונל, סימן שמה במהדורת בלאו, כתב בזה הלשון:

...ובשעה שחברתי הספר עמדתי בדבר זה כמה ימים והנוסחא הראשונה הילדה שחברתי תחלה, שהקצתיה מלבי ולא העתקתי, היה כתוב בה [...] ובעת שהעתיקתי ודקדקתי כל שמועה ושמועה מן הספרים [...] לא סמכתי על קושיא זו.

ניתן להבחין בנקל בין התיקונים שביצע הרמב"ם תוך כדי כתיבתו הראשונית, הרי הם באים בהמשך השורה, לאחר שמחק מה שכתב תחילה, לבין ההגהות שנוספו לאחר זמן. אצל הללו, לאחר מחיקת הנכתב מתחילה, בא הניסוח החדש בין השיטין, ובגיליונות. טיפול חוזר זה דינו אפוא כמהדורה נוספת. אמור מעתה, הכרכים שכתבה זו הייתה מונחת בתוכם למשנה תורה כולה, כללו את שתי המהדורות הראשונות של משנה תורה. הם שימשו מקור לכתיבת משנה תורה כולו אל נקי,⁹⁹ מהדורה המוכרת לנו מרוב כתבי היד ששרדו מימי הביניים. ואכן התיקונים של המהדורה השנייה נקלטו ונכתבו שם, ומאירים לפנינו, על פני המהדורה הראשונה שהוחלפה במהדורה השנייה. אולם, הנה, מתוך ההשוואה מתברר שההעתקה לנקי איננה זהה לסך כל התיקונים והחזרות שבמהדורה השנייה, אלא כאן נכנסו חזרות ושכלולים נוספים, בוודאי בידי הרמב"ם עצמו,¹⁰⁰ ולכן ראוייה היא להיחשב מהדורה שלישית. נדגים כאן את התופעה בקצרה (דוגמה זו מקבילה להלכות שכירות יב, ב שלפנינו).

מהדורא תניינא

מהדורא קמא

שהעושה בתלוש אוכל עד שלא יגמור עבודתו ומשגמר עבודתו אסור לו לאכול.

שהעושה בתלוש אוכל עד שלא נגמרה מלאכתו ומשנגמרה מלאכתו אסור לו לאכול.

97 התיעוד הזה מעניק חיזוק למה שכבר הציעו הרבה מחברים וחוקרים, היינו, שהרמב"ם היה רגיל לחזור בו ממסקנותיו הראשונות ומחדש עמדות חדשות, ומכאן נשארו סתירות הרבה בין כתביו, ובמשנה תורה מיניה וביה, במה שהיה מתקן מקום אחד (עיקרי), ומשאר מקומות אחרים כשיטה הראשונה, או שנמנע מלעדכן את כל סגנונו לשיטה החדשה. אף למה שמצאתי וצינתי במאמרי, שיש והשיטה החדשה היא כשיטת רש"י, דבר המחזק את הסבירות שרבינו ראה את פירושי רש"י תוך כדי עבודתו, יש מקום לחזור ולשקול אפשרות זו במקרים כיוצאים בהם, שכבר ציינו הסכמת הרמב"ם לפירוש רש"י.

98 וראה מובאה שבמגיד משנה, איסורי ביאה טו, ב ובמגדל עוז סנהדרין יט, ד.

99 והופץ בבת אחת. כך עולה מכל מה שראיתי, ואני מסופק אם יש על מה לבסס השערה שהחיבור הופץ חלקים חלקים (כידוע על חיבורים מסוימים, כגון ספר הערוך), ולשער שהסתירות נובעות מחזרה לאחר שחלק קודם כבר יצא מידי המחבר, כפי שביקש ב"ז בנדיקט לומר (בנדיקט, עמ' כב).

100 פרידמן, הנוסח הראשון, בין הערות 21-25; מ"ע פרידמן, רפואה, עמ' 366. שם תיעוד מחיבור הרמב"ם 'משלי משה' בענייני רפואה, אשר אחיינו של המחבר מתאר אופי עריכת הטופס הנקי, ובין השאר: "הוא (הרמב"ם) היה עורך את ההגהות שהיו בכתב ידו, ואחר כך אני הייתי מעתיק אותן אל נקי ומהדיר אותו לפניו" (על פי התרגום לאנגלית שנמסר שם).

הנראה כתיקון סגנון קליל הרי הוא פרי של שינוי תפיסה יסודי בפרשנות הסוגיא.¹⁰¹ שוב נוכל להדגים המשך פיתוח זה, שלא נרשם במהדורה השנייה, אבל היא מופיעה לפנינו במהדורה השלישית:

מהדורא תליתאה	מהדורא קמא ותניינא
אינו אוכל אלא כשיגמור עבודתו.	אינו אוכל אלא כשיגמור מלאכתו.

אולם אין תהליך זה מסתיים בשלוש מהדורות בלבד. הדבר ידוע שגם לאחר הפצת החיבור לראשונה (והמהדורה שהופצה ראשונה היא השלישית לכתיבה, לפי המינוח שנקטנו בו לעיל) המשיך הרמב"ם להגיה בספרו, להרשות העתקת התיקונים לאחרים, ולהודיע על כך לשואלים אותו. מצאנו דרך שעל פיה נקווה לאתר את החזרות הללו (שמקצתן ידועות, כאמור, ממקורות שונים), איתור המצדיק הכרת נוסח זה כמהדורה רביעית, כפי שנרחיב מעט להלן. קודם נוסיף לה הדגמה:

הלכות שכירות מהדורא רביעאה	הלכות שכירות מהדורא תליתאה	הלכות שכירות מהדורא קמא ותניינא
המבטל ממלאכתו ואוכל או שאכל שלא בשעת גמר מלאכה	המבטל ממלאכתו ואוכל בשעת מלאכה	אבל בשעת מלאכה
הרי זה עובר בלא תעשה...	הרי זה עובר בלא תעשה...	הרי הוא בלא תעשה...

כאן חל שינוי נוסף במהדורה הרביעית. כיצד עלה בידנו לאתר מהדורה זו (חוץ מן המקומות הידועים)? בשעת הכנת סינופסיס מלא להלכות שעסקתי בהן, סינופסיס הכולל בו את כל עדי הנוסח הידועים, הסתמנה תופעה מעניינת מאוד. רוב רובו של הסינופסיס מציב מראה די אחיד, שינויי נוסח קלילים או זעירים. אולם, בהקשרים קצרים בודדים יש חלוקה ברורה של העדים לשני סגנונות נוסח, המתחלקים לעניין זה לשתי קבוצות ברורות.¹⁰² עד כמה שידנו מגיעה עד עתה בחלוקת כתבי היד בין אלה שקלטו הגהות מן המהדורה הרביעית לבין אלה שרושם מן המהדורה הרביעית ניכר בהם פחות (קשה לצפות שתהיה אחידות שלמה בזאת, שהרי ההגהות הופצו כרגיל בקצובות קטנות), דומה שתיקוני המהדורה הרביעית הגיעו יותר למזרח, ובכלל לכתבי היד התימניים,¹⁰³ מאשר לאירופה,

101 לדיון ברקע המלא, ראה מאמרי, "בית מדרשו".

102 ראה מאמרי הנזכר, כגון עמ' 452-453; 461-462.

103 וכפי שכבר העיר דוד הנשקה על אופי הנוסח הנמצא לפעמים בכתבי היד התימניים. ראה הנשקה, לדרכי פתרון, עמ' סז, ובהערה 22 שם כתב: "...עתיים דוקא הנוסח התימני הוא הנוסח המאוחר"; וכן שלמה זלמן הבלין, "צוואה", עמ' 178; הנ"ל, הספר המוגה, עמ' 27-29. וצוין ליואל, מוגה, עיין שם, ובמיוחד עמ' 140, 142. ויש שנאמרו הדברים כנגד הטוענים שנוסח כתבי היד מתימן הוא הקדום, ללא תיקוני הרמב"ם אחר כך (ראה פנחסי, עמ' נה, אלא שהביא שם גם ראייה לסתור). לדברי הרמב"ם בהלכות ממרים ב, ט: "מפי השמועה למדו שזה הכתוב אסר לבשל ולאכול בשר בחלב, בין בשר בהמה בין בשר חיה אבל בשר העוף מותר בחלב מן התורה", העיר הרא"ש רונטל על גירסת כ"י בימה"ד Rab. 345 (תימני), הגורס "בין בשר השור בין בשר השנה", וזו מהדורה בתרא, עיין היטב רונטל, על

משנה תורה - החיבור הגדול

אשר בה נשארו הספרים כנוסח המהדורה השלישית, כלומר, זו שהופצה תחילה, על אף הגעת משנה תורה לאשכנז באיחור.¹⁰⁴ אף הדפוסים הראשונים תואמים את המהדורה השלישית. אולם, במשנה תורה דפוס ונציה של"ד נקלטו הגהות מגיליונות ספרי דפוס ששמרו על הגרסאות שעודכנו במזרח על פי המהדורה הרביעית, וכסגנון דפוס זה נמשך אחריו בכל ההדפסות החוזרות, עד ימינו.¹⁰⁵

אנו תקווה אי"ה לפתוח במפעל של הכנת סינופסיס, הכלי החזק ביותר שבידנו לשם העמקה בגירסאות, לכל עדי הנוסח של משנה תורה על י"ד ספריו (שיופיע באתר פתוח לכל דורש), כדי להדגים וללמוד דרכי התנהגותם של עדי הנוסח לגבי שימור הנוסח הראשון שהופץ (= המהדורה השלישית) או קליטת גל התיקונים שנעשו אחרי ההפצה הראשונית, הרי הם המהדורה הרביעית.

סיכום: שאל יהודי מן השורה, מבאי בתי הכנסת ובתי המדרשות, ולא דווקא איש מחקר הבקי באוצרות גנוזים, אילו היה ניתן לך להציץ בדפים מתוך ספר ששרדו באופן פלאי מתקופת הראשונים עד ימינו, במה היית בוחר, הלא יענה לך - משנה תורה הנכתב בעצם כתב יד קודשו של רבינו הרמב"ם. ואנחנו זכינו למציאה זו, הנותנת מבט לפעולת עט סופר מהיר הכותב ומסגנון, חוזר וכותב מחדש. תכפיל עלים בודדים אלה שהעבר זיכה אותנו בהם לכמות בכדי משנה תורה כולו, ויש לפני עין דמיון שתי מהדורות שלמות בידי המחבר. השווה את נוסח כתבי היד השלמים והדפוסים הראשונים, ותמצא מהדורה שלישית, שבהם גל חדש של חזרות ושיפורים. על אלה הוסף התיקונים והחזרות שלאחר הפצה, ויש מן המשנה תורה ארבע מהדורות. המהדורה הרביעית (שלפחות חלק ממנה כנראה נכנס אף לדפוסים מדפוס ונציה של"ד ואילך) נבדלת מקודמותיה אך ורק בהקשרים נקודתיים, אשר בהם אכן נכנסו דעה חדשה וסגנון חדש, כפי שניתן לראות בצורה גראפית בסינופסיס של כל עדי הנוסח, באותם מקומות שהאחידות הגדולה של רוב רובו נשברת בחלוקה נקייה לשתי קבוצות, מי שלא קלט את ההגהה ונשאר במהדורה השלישית, ומי שקלט אותה ונכנהו כעת מהדורה רביעית. בעזרת כלי כזה היה ניתן לקדם רבות את חקר משנה תורה לרמב"ם. ועוד חזון למועד.

דרך הרוב, הערה 10, עמ' 185-186, 188. אשר לשיטת ר' יוסי הגלילי הידועה: "יצא עוף שאין לו חלב אם" (חולין ק"ג ע"א); "ור' יוסי הגלילי סבר עוף אפילו מדרבנן נמי לא אסיר" (שם קטז ע"א), הרי לדין תורה גם במשנתנו (שם ת, ג) "המעלה את העוף עם הגבינה על השלחן אינו עובר בלא תעשה", שפירושו אינו יכול לבוא לידי לא תעשה, ואין לתמוה על ר' יוסי הגלילי בזאת, לעומת השיטה המיוחסת לו חמץ מותר בהנאה בפסח, שאינה אלא לפי סוגיית הבבלי (ראה פרידמן, עתיקתא, עמ' 212-218).

104 עיין שם, עמ' 434.

105 עיין שם, עמ' 424, הערה 69; ועיין הבלין, צוואה, עמ' 176 והערה 8; הנ"ל, שאלתיאל, בין הערות 36-47.

- קיצורים ביבליוגרפיים**
- א"א אורבך, בעלי התוספות, ירושלים תש"ם. אורבך, בעלי התוספות אלון
- מ' אלון, המשפט העברי, ירושלים תשל"ג אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה
- י"נ אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, ירושלים-תל אביב, תשכ"ד. בלאו, מהדורה חדשה
- י' בלאו, "מהדורה חדשה של ספר המצוות", לשוננו לז (תשל"ג), עמ' 292-301. בלידשטיין, הלכה
- G.J. Blidstein, "Where do we Stand in the Study of Maimonidean Halakhah?", *Studies in Maimonides*, ed. Isadore Twersky, Cambridge, MA 1990, pp. 1-30. בלידשטיין, מסורת
- י' בלידשטיין, "מסורת וסמכות מוסדית לרעיון תורה שבעל-פה במשנת הרמב"ם", דעת 16 (תשמ"ו), עמ' 11-27 = הנ"ל, עיונים במחשבת ההלכה והאגדה, באר שבע תשס"ד, עמ' 135-154. בנדיקט
- ב"ז בנדיקט, הרמב"ם ללא סטיה מן התלמוד, ירושלים תשמ"ה. בנעט
- ד"צ בנעט, אגרות הרמב"ם, ירושלים תשמ"ה. גולאק, גדרים
- א' גולאק, "גדרים משפטיים ביד החזקה" לרמב"ם, תרביץ ו (תרצ"ה), עמ' 139-151. גינצבורג
- L. Ginzberg, *On Jewish Law and Lore*, Philadelphia 1955. גרוסמן, מאנדלוסיה
- א' גרוסמן, "מאנדלוסיה לאירופה - יחסם של חכמי אשכנז וצרפת במאות הי"ב-הי"ג אל ספרי ההלכה של הרי"ף והרמב"ם, פעמים 80 (תש"ס), עמ' 14-32. דרייזין, מוחו
- I. Drazin, *Maimonides, The Exceptional Mind*, Jerusalem/New York 2008. דודזון
- H.A. Davidson, "Maimonides' *Shemonah Perakim* and Alfarabi's *Fusul al-Madani*", *PAAJR*, 31 (1963), pp. 33-50. דינרי, שינויא
- י' דינרי, "ליחסם של הגאונים והראשונים אל בעיית ה'שינויא' בתלמוד", בר אילן יב (תשל"ד), עמ' 108-117. הבלין, החתימה
- ש"ז הבלין, "על החתימה הספרותית כיסוד החלוקה לתקופות בהלכה", יום עיון לרגל מלאת שמונים שנה לשאול ליברמן, ירושלים תשמ"ג, עמ' 148-192. הבלין, לחקר
- ש"ז הבלין, "לחקר הרמב"ם", חקר התורה שבעל פה בחמישים שנות המדינה, בעריכת צ"א שטיינפלד, ירושלים תשס"ב, עמ' 23-37. הבלין, סוף גאונות
- ש"ז הבלין, "משנה תורה לרמב"ם - סוף גאונות", המעין ה (תשכ"ה), עמ' 41-59. הבלין, צוואה
- ש"ז הבלין, "צוואה" בכתב ידו של הרמב"ם (אוטוגרף), עלי ספר יח (תשנ"ה-תשנ"ו), עמ' 171-176. הבלין, שאלתיאל
- ש"ז הבלין, משנה תורה לרמב"ם מדפוס ר' משה בן שאלתיאל, דברי מבוא מאת ש"ז הבלין, ירושלים תשל"ה. הוגה מספרי
- משנה תורה להרמב"ם, מדע ואהבה, הספר המוגה, הותקן לדפוס בצירוף מבוא והערות בידי שלמה זלמן הבלין, ירושלים/קליבלנד תשנ"ז.

משנה תורה - החיבור הגדול

הלקיץ	א"ש הלקיץ, "סניגוריה על ספר 'משנה תורה'", תרביץ כה (תשט"ז), עמ' 414-428; מהדורת צילום, בנעט, עמ' 101-116.
המדריך המספיק	ספר אלמרשד אלכאפי [המדריך המספיק], לר' תנחום בר' יוסף הירושלמי, מהד' ב' טולידאנו, א, תל-אביב תשכ"א.
הנשקה, אחדות	ד' הנשקה, "לשאלת אחדות הגותו של הרמב"ם", דעת 37 (תשנ"ו), עמ' 37-51 = דעת הרמב"ם, ילקוט מאמרים בחקר משנת הרמב"ם, ערך מ' חלמיש, רמת גן תשס"ד, עמ' 123-137.
הנשקה, פתרון	ד' הנשקה, "לדרכי פתרון של סתירות ב'משנה תורה' לרמב"ם", סיני קיב (תשנ"ג), עמ' נח-עא.
הרוי	Warren Zev Harvey, "The <i>Mishneh Torah</i> as a Key to the Secrets of the <i>Guide</i> ", <i>Me'ah She'arim; Studies in Medieval Jewish Spiritual Life, in Memory of Isadore Twersky</i> , ed. Ezra Fleischer [et al.], Jerusalem 2001, pp. 11-28.
הרצוג	י"א הרצוג, "סדר הספרים במשנה תורה לרמב"ם", רבנו משה בן מימון, חייו, ספריו, פעולתיו ודעותיו, קובץ תורני-מדעי, ערך י"ל פישמן, ירושלים תרצ"ה.
הרשקוביץ	י' הרשקוביץ, "משנה תורה והמשנה - השלמה תוכנית ומבנית", מעליות כה (תשס"ה), עמ' 355-374.
ווייס, דור דור דורשיו	א"ה ווייס, דור דור דורשיו, וינה תרג"א וא"י.
וסטרייך, דין שן	א' וסטרייך, "דין שן ברשות הרבים - מגמות בתורת התנאים", דיני ישראל כג (תשס"ה), עמ' 59-94.
טברסקי, אשכנזי	י' טברסקי, ר' יוסף אשכנזי וספר משנה תורה לרמב"ם, ספר היובל לכבוד שלום בארון למלאת לו שמונים שנה, חלק עברי, ירושלים תשל"ה, עמ' קפג-קצד.
טברסקי, מבוא	י' טברסקי, מבוא למשנה תורה לרמב"ם, ירושלים תשנ"א; מקור I. Twersky, <i>Introduction to the Code of Maimonides</i> : באנגלית: (Mishneh Torah), New Haven and London 1980 (Yale Judaica Series XXII)
טברסקי, סידורו	י' טברסקי, "סידורו של ספר משנה תורה לרמב"ם: יסודות הלכתיים ופילוסופיים, דברי הקונגרס העולמי השישי למדעי היהדות, ג', (תשל"ז), עמ' 179-189.
טברסקי, פנים	I. Twersky, "Some Non-Halakic Aspects of the <i>Mishneh Torah</i> ", <i>Jewish Medieval and Renaissance Studies</i> , ed. A. Altmann, Cambridge 1967, pp. 110-111.
טברסקי, ראב"ד	I. Twersky, <i>Rabad of Posquières</i> , Cambridge 1962.
טשרנוביץ, תולדות הפוסקים	ח' טשרנוביץ, תולדות הפוסקים, א-ג, ניו-יורק תש"ו-תש"ח.
יהלום	י' יהלום, "הרמב"ם והמליצה העברית", פעמים 81 (תש"ס), עמ' 4-18.

שמא יהודה פרידמן

- יואל, מוגה
 י" יואל, "נוסח מקובל ונוסח מוגה בספר משנה תורה להרמב"ם", קרית
 ספר יט (תש"ב-תש"ג), עמ' 140-143.
- כהן, בועז
 B. Cohen, "The Classification of Law in the Mishneh
 Torah", *JQR* 25 (1935), pp. 519-540.
- כהנא
 מ' כהנא, "תפוחי זהב במשכיות כסף: המשנה וסדר סדריה", תרביץ עו
 (תשס"ז), עמ' 29-40.
- לוצקי
 מ' לוצקי, "וכתב משה", התקופה ל-לא (תש"ו), עמ' 679-704.
- לורברבוים, אגדה
 י" לורברבוים, "הרמב"ם על אגדה, הלכה ו'חוק אלוהי", דיני ישראל
 כו-כז (תשס"ט-תש"ע), עמ' 253-297.
- מאק, דרכי הקישור
 ח' מאק, דרכי הקישור בין חלקיו של ספר משנה תורה לרמב"ם (עומד
 לצאת לאור).
- מימון, מבוא רומי
 משנה תורה, מהדורה חדשה מצולמת מדפוס רומי ר"מ, עם מבוא מאת
 הרב יהודה ליב הכהן מימון, ירושלים תש"טו.
- מימון, תולדות
 י"ל מימון, רבי משה בן מימון, תולדות חייו ויצירתו הספרותית,
 ירושלים תש"ך.
- סולוביצי'ק, הרהורים
 ח' סולוביצי'ק, "הרהורים על מיונו של הרמב"ם במשנה תורה",
Maimonidean Studies 4 (2000), ed. A. Hyman עמ' קז-קטו.
- סולוביצי'ק, פולמוס
 ואמנות
 H. Soloveitchik, "Mishne Torah: Polemic and Art",
Maimonides 800 Years After, ed. J.M. Harris, Cambridge 2007.
- פאור
 י" פאור, עיונים במשנה תורה להרמב"ם, ספר המדע, ירושלים תשל"ח.
- פיינטוך, ישרים
 ספר המצוות עם פירוש פיקודי ישרים, מאת אברהם אלטר פיינטוך,
 ירושלים תש"ס.
- פלדמן, התחוקה
 ש"ב פלדמן, "הרמב"ם גאון התחוקה", רבנו משה בן מימון, חייו,
 ספריו, פעולותיו ודעותיו, קובץ תורני-מדעי, ערך י"ל פישמן, ירושלים
 תרצ"ה, עמ' קא-קכב.
- פנחסי
 ש"ד פנחסי, "משנה תורה להרמב"ם בידי יהודי תימן", בתוך: י"ל
 נחום, ספר חשיפת גנוזים מתימן, חולון תשל"א, עמ' נב-סח.
- פרידמן, אל תתמה
 ש"י פרידמן, "אל תתמה על הוספה שנזכר בה שם אמורא': שוב
 למימרות האמוראים וסתם התלמוד בסוגיות הבבלי", עומד להופיע
 בספר מעשה חושב - קובץ מאמרים בנושאי עריכה והתפתחות של
 הספרות התלמודית, בעריכת א' עמית וא' שמש, רמת גן תשע"א;
 בתוך: ש"י פרידמן, סוגיות בחקר התלמוד הבבלי, אסופת מחקרים
 בענייני מבנה, הרכב ונוסח, ניו יורק וירושלים תש"ע.
- פרידמן, בבא קמא
 Sh. Friedman, "Bava Kamma", *Encyclopaedia Judaica* 4,
 Jerusalem 1971, pp. 338-340; 2nd ed., Detroit 2007, Vol. 3, pp.
 224-226.
- פרידמן, בבא מציעא
 Sh. Friedman, "Bava Mezia", *Encyclopaedia Judaica* 4,
 Jerusalem 1971, pp. 341-342; 2nd ed., Detroit 2007, Vol. 3, pp.
 226-227.

משנה תורה - החיבור הגדול

- פרידמן, בית מדרשו ש"י פרידמן, "כלום לא נצנץ פירוש רש"י בבית מדרשו של הרמב"ם?", רש"י - דמותו ויצירתו, אברהם גרוסמן ושרה יפת עורכים, מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל, ירושלים תשס"ט, עמ' 403-464.
- פרידמן, המשיח מ"ע פרידמן, הרמב"ם, המשיח בתימן והשמד, ירושלים תשס"ב.
- פרידמן, הנוסח הראשון הרמב"ם ונגיזת קהיר, בעריכת מ"ע פרידמן, האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים, ירושלים [עומד לצאת לאור].
- פרידמן, הרמב"ם והתלמוד ש"י פרידמן, "הרמב"ם והתלמוד", דיני ישראל כו-כז (תשס"ט-תש"ע) (כרך לכבוד מרדכי עקיבא פרידמן), עמ' 221-239.
- פרידמן, צלם דמות ותבנית, סידרא כב (תשס"ז), עמ' 89-152.
- פרידמן, סיני S. Friedman, "From Sinai to Cyberspace: the Transmission of the Talmud in Every Age", *Printing the Talmud, from Bomberg to Schottenstein*, eds. S. L. Mintz, G. M. Goldstein, New York 2005, pp. 142-154
- פרידמן, עתיקתא ש"י פרידמן, תוספתא עתיקתא על מסכת פסח ראשון, מקבילות המשנה והתוספתא ופירושן בצירוף מבוא, רמת גן, תשס"ג.
- פרידמן, רפואה M.A. Friedman, "Did Maimonides Teach Medicine? Sources and Assumptions", *Maimónides y su época*, Madrid 2007, pp. 365-380.
- פרידמן, רש"י ש"י פרידמן, "פירושי רש"י לתלמוד: הגהות ומהדורות", רש"י עיונים ביצירתו, בעריכת צ"א שטיינפלד, רמת-גן תשנ"ג, עמ' 147-174.
- פרידמן, שיטת החלוקה S. Friedman, "The Organizational Pattern of the Mishneh Torah", *The Jewish Law Annual* I (1978), pp. 37-41
- צימליך, יד B. Ziemlich, "Anlage des Jad Hachsaka", *MGWJ* 9 (1901), pp. 322-338.
- צימליך, תוכנית B. Ziemlich, "Plan und Anlage des Mischne Tora", *Moses ben Maimon, sein Leben, seine Werke und sein Einfluss*, ed. W Bacher et al., I, Leipzig 1908.
- קאפח רבינו משה בן מימון, אגרות הרמב"ם, מקור ותרגום, מהד' י' קאפח, ירושלים תשל"ב.
- קופפר א' קופפר, "השגות מן חכם אחד על דברי החכם הר"ר יוסף בהק"ר יוסף הלועזי שכתב בקול גדול נגד הרמב"ם", קבץ על יד יא (כא), א' (תשמ"ה), עמ' 213-288.
- קלנר Menachem Marc Kellner, "The Literary Character of the *Mishneh Torah*: On the Art of Writing in Maimonides' Halakhic Works", *Me'ah She'arim; Studies in Medieval Jewish Spiritual Life, in Memory of Isadore Twersky*, ed. Ezra Fleischer [et al.], Jerusalem 2001, pp. 29-45.
- קמנצקי י' קמנצקי, אמת ליעקב, ניו-יורק/קליבלנד תשנ"א.

	שמא יהודה פרידמן
נ"א רבינוביץ, הקדמה למשנה תורה עם פירוש יד פשוטה, ירושלים תשנ"ז.	רבינוביץ, הקדמה
משנה תורה לרמב"ם, עם פירוש יד פשוטה מאת נחום אליעזר רבינוביץ, ירושלים תשמ"ד-.	רבינוביץ, יד פשוטה
א"ש, רוזנטל, "על דרך הרוב", פרקים א (תשכ"ז-כ"ה), עמ' 183-224.	רוזנטל, על דרך הרוב
מ' שטיינשניידר, "מורה מקום המורה", קבץ על יד א (תרמ"ה), עמ' 1-31.	שטיינשניידר, מורה
י' שילת (מהדיר), איגרות הרמב"ם, ירושלים תשמ"ז.	שילת
ח' שירמן, "הרמב"ם והשירה העברית", מאזנים ג (תרצ"ה), עמ' 433-436.	שירמן
ג' שלום, "ידיעות חדשות על ר' יוסף אשכנזי, ה'תנא מצפת", תרביץ כח (תשי"ט), עמ' 59-89, 201-235.	שלום, אשכנזי
י' שפיגל, עמודים בתולדות הספר העברי, הגהות ומגיהים, מהדורה שנייה, רמת גן תשס"ה.	שפיגל, הגהות
י' שפיגל, עמודים בתולדות הספר העברי, כתיבה והעתקה, רמת גן תשס"ה.	שפיגל, כתיבה
M.B. Shapiro, <i>Studies in Maimonides and His Interpreters</i> , Scranton and London 2008.	שפירו

I am grateful to the Bodleian Library and Dr. Piet van Boxel, Hebraica and Judaica Curator, for their kind permission to reproduce Heb. d.32, fol. 54r.